

TAHKİM OLAYI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Prof.Dr. Ahmet ÖNKAL
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

An Evaluation on the Event of Arbitration

During the Battle of Siffin which occurred between Ali b. Abi Talib, who became caliph after the murder of the Caliph Uthman, and Muawiya b. Abi Sufyan thousands of people from both sides had been killed. At the very crucial point of the battle, idea of arbitration was put forward by Amr b. al-As. Two arbitrators had met and made long discussions. At the end, they came to decision that both Ali and Muawiya would be removed from the caliphate and the new caliph would be elected as a result of consultation among the Muslims. They announced this decision together. Although there had been many narrations on the fact that Amr deceived Abu Musa at the time of announcement of the decision, they are baseless. In this research, various narrations on this important event were studied and evaluated.

TAHKİM OLAYI'NIN ÖNEMİ VE OLAYLA İLGİLİ FARKLI RİVAYETLERİN MEVCUDİYETİ

Hz.Ali ile Hz.Muâviye arasında cereyan eden Sıffin Harbi neticesinde ortaya çıkan Tahkim Olayı,¹ İslâm Tarihi ve İslâm Mezhepleri Tarihi bilim dalları açısından önemli bir olaydır. "Havâric" diye isimlendirilen fırka, tarih sahnesine ilk kez Sıffin'de işin hakemlere tevdi edilmesini protesto ederek çıkmış ve bizzat Hz.Ali'den başlamak üzere İslâm idarelerini yıllar boyu meşgul ve hattâ tehdit etmiştir. Hakemlerin, pek de Ali b. Ebî Tâlib'in lehine neticelenmeyen karar ını kabul etmeyen ve daha sonraları "Şîa" adıyla anılan Ali taraftarları da Tahkim Olayı'na tepkilerini her fırsatta asırlar boyu sürdürmüşlerdir.

¹ Tahkim, hakem tayin etmek demektir (İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Celâlıddin (711/ 1311), Lisânu'l-Arab, 1.Bsm., Bulak 1303 H.,IV,31). Sıffin Harbi neticesinde Ali ile Muâviye arasındaki ihtilâfı Kur'an ve Sünnet'e göre halletmek üzere tarafları temsilen birer hakem seçildiği için bu olaya "Tahkim Olayı" denir.

Tahkim Olayı ve sonrasında cereyan eden hâdiselerde Emevî sülâlesinin ve tâbîlerinin doğrudan doğruya taraf oldukları malumdur. Daha sonraları Tahkim'le ilgili müzâkereler içerisinde kebîre (büyük günah) meselesinden dolayı Mu'tezile, Mürcie ve Ehl-i Sünnet de girmiştir. Ayrıca Emevî idaresini yıkarak yerine halef olan ve İslâm âleminde sistemli bir tedvin faaliyetinin ancak dönemlerinde başlayabildiği Abbasiler, idarecileriyle olsun, zamanın müellifleriyle olsun Tahkim Olayı üzerinde durmuşlardır.

Böylece Tahkim Olayı, dinî ve siyâsî bir çok fırkanın ilgi alanına dâhil olmuş, konuşulan, tartışılan, yorumlanan bir mesele hâline gelmiştir.

Farklı bakış açılarıyla meselelere bakan bu pek muhtelif grupların Tahkim Olayı'nı da farklı farklı yorumlayacakları aşikârdır. İşte bu farklı yorumlamalar, hâdiseler üzerinde birbirine uymaz rivayetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kabul etmek gerekir ki bu rivayetlerin bir kısmı, hattâ bir çoğu, olur-olmaz, yalan-yanlış unsurlar taşıyacaktır. Nitekim Mes'ûdî (346/957), muhtelif İslâm fırkalarının Tahkim konusunda kendi görüşlerini destekler mâhiyette bir çok sözler sarf ettiklerini ve birbirleri ile anlaşamadıklarını belirtir.² Kadı Ebûbekr İbnu'l-Arabî (543/1148): "Bazı kimseler Tahkim konusunda tahakkümde bulunmuşlar ve Allah'ın razı olmayacağı sözler sarf etmişlerdir. Oysa ki -değil dinî bir bakışla-, insanlık nazarıyla mesele düşünülecek olsa dahi, bu olmadık sözlerin kitaplarda kayda geçmesinin, din duygusundan mahrumiyetten değilse bile en azından koyu bir cehaletten kaynaklandığı derhal anlaşılacaktır." der.³ İbn Teymiyye (728/1328) de bu konuda anlatılanların bir çoğunun yalan olduğunu söyler.⁴

İşte böylesine ihtilafî bir konuda, hâdisenin hakikatini tespit edebilmek üzere bütün rivayetlerin hassasiyetle incelenerek bir tahlile tâbi tutulmasına ihtiyaç vardır. Gerçi selef âlimleri, özellikle sahabe arasında vukû bulmuş olaylarda fikir yürütmek ve düşünce beyan etmekten umumiyetle kaçınmışlardır.⁵ Ama bir tarihçi, hâdiselerin içyüzünü tespit edebilmek üzere elinden gelen var çabayı sarf ederek, objektif bir bakışla bütün malzemeyi değerlendirmek ve olduğu şekliyle meseleyi ortaya çıkarmaya çalışmak mecburiyetindedir.

Bu sebeple biz, bu çalışmamızda İslâm Tarihi'nin önemli bir meselesi durumunu arzeden Tahkim Olayı ile ilgili erişebildiğimiz tüm rivayetleri tarafsız bir bakışla inceleyerek bir sonuca varmaya çalışacağız. Şüphesiz yanlızsızlık ancak Allah'a mahsustur.

² el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Huseyn (346/957), Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher, Neşr: Barbier de Meynard-Pavet de Courteille, Paris 1861-1877, IV, 407.

³ İbnu'l-Arabî, el-Kâdî Ebûbekr (543/1148), el-Avâsım mine'l-Kavâsım, 5.Bsm., Thk: Muhibbuddin el-Hatib, Kahire 1399 H., s.372.

⁴ İbn Teymiyye, Şeyhulislâm Ahmed (728/1328), Mecmû'u Fetâvâ İbn Teymiyye (Fetâvâ), I.Bsm., y.y., 1398 H., IV, 431.

⁵ Rivayete göre Ömer b. Abdülaziz'e biri gelip Cemal ve Sıffin Harpleri hakkında ne düşündüğünü sordu. Halife: "Bunlar, Allah'ın elimi uzak kıldığı kanlardır; artık bu kanlara dilimi bulamak istemem." diye cevap verdi (e1-Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr (255/869), el-Beyân ve't-Tebyîn, 4.Bsm., Thk: Abdüsselâm Hârûn, Mısır 1975, II, 289).

SİFFİN'DE KARŞILAŞMA

Hız. Osman'ın Medine'de öldürülmesinden sonra Medine halkının çoğunluğunun biatı ile halifelik makamına gelen Hz. Ali, ilk icraatlarından olmak üzere önceki dönemin tüm valilerini görevlerinden almış, yerlerine yeni valiler tayin ederek bunlar vasıtasıyla tebeayı kendisine biata çağırılmıştı. Bu şekilde Ali b. Ebî Tâlib tarafından, Hz. Ömer ve Osman dönemlerinin Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân da azledilmiş oldu. Ancak Muâviye, görevi, yeni tayin edilen valiye devretmediği gibi yakın akrabası olan maktûl halife Osman'ın katilleri cezalandırılarak intikam alınmadıkça Ali'yi halife tanımadığını ve biat etmeyeceğini bildirdi. Ali'den, istediği anlamda katillerin cezalandırılması ya da kendisine teslimi şeklinde bir davranış da sâdır olmadığından etrafında toplanan Ümeyye Oğullarını ve Hz. Osman'ın taraftarlarını intikam almaya teşvik ve tahrik etti. Bu arada bizzat Ali de, Muâviye ve taraftarları nazarında Hz. Osman'ın katillerini himaye etmek, hattâ onun öldürülmesinde dahli olmakla itham ediliyordu. Bu bakımdan Muâviye'nin tahriklerinin hedefi bir yönden doğrudan doğruya Hz. Ali idi. İşte bu gelişmeleri takip eden Ali b. Ebî Tâlib, müteaddid kereler biat ve itâata çağırıldığı, ama netice alamadığı Muâviye'nin bu faaliyetlerini tebeanın büyük çoğunluğu tarafından biat olunmuş meşru halifeye isyan sayarak ümmetin birlik ve beraberliğini sağlamak üzere başka çare bulamadığı için, Cemel Vakası'ndan sonra ordusuyla beraber Hz. Muâviye üzerine yürüdü. Buna mukabil Muâviye b. Ebî Süfyân da askerleriyle Şam'dan hareket etti. İki ordu, Şam ile Kûfe arasındaki Sıffin ovasında karşı karşıya geldi (Zilhicce 36/Mayıs 657).

İki ordunun karşı karşıya gelişinden itibaren ihtilâfın halli işinin hakemlere havale edilmesine kadar geçen bir kaç aylık süre zarfında meydana gelen olaylar, bu araştırmamız açısından bizi ilgilendirmemektedir. Yalnız burada şu hususu belirtelim ki, sulhu temin etmek üzere karşılıklı muvâfakata dayalı bir çok görüşmeler olmuş, elçiler sık sık teatî etmiş, başlangıçta pek de şiddetli geçmeyen çarpışmalar müteaddid kereler kesilerek, kısa ya da uzun süren saldırmazlık dönemleri taraflarca kabul edilmiştir. Ancak bunların hiç birisinden netice alınamayınca Safer 37 / Temmuz 657 başlarından itibaren harp kızışmaya başladı, özellikle tahkime başvurulmuş 10 Safer 37 / 28 Temmuz 657 tarihinden önceki son üç gün şiddetli muharebeler vukû buldu. 9 Safer Perşembe günü çarpışmalar olanca hararetiyle cereyan etmiş, akşam karanlığı basmasına rağmen kesin neticeyi almak üzere ordular birbirinden ayrılmamış ve bütün geceyi harple geçirmişlerdi. İşte kanlı çarpışmaların olduğu bu geceye İslâm Tarihi'nde "Leyletu'l-Herîr" denir.⁶

Sabah olup da gün yükselmeye başladığı zaman Ali ordusunun üstünlük sağladığı fark ediliyordu. Muâviye ordusunda bir bezginlik, yığılılık ve dağılma hâli görülüyordu. Bu durumda Muâviye'nin bir ara harp meydanını bırakıp firar etmek üzere atını istediği, ama derhal kendisini toparlayıp bundan vazgeçtiği

⁶ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâil (774/1372), el-Bidâye ve'n-Nihâye, I.Bsm., Beyrut 1966, VII, 275. Arapçada "herîr" hırıltı ve ok vızılması demektir. Sıffin'deki bu geceye, gece boyu konuşmalar, hırıltılı hamleler devam ettiği için "Leyletu'l-Herîr" denebileceği gibi, oklar durmadan vızıldadığı için de böyle ad verilmiş olması muhtemeldir.

dahi rivayet edilir.⁷ Ancak haklılığına kesinlikle inanan taraflardan herhangi birinin harbi bırakıp kaçması asla söz konusu değildi. Çarpışan herhangi bir grupta küçük bir fütür görulse derhal söylenen şiirler, yapılan etkili konuşmalarla asker harbe teşvik ediliyor, cesaret ve şecaat duygularıyla kahramanlar yeni hamleler yapıyorlardı.⁸ Bu sebeple İbn Kesir (774/1372)'in belirttiği üzere her iki ordu da eşine az rastlanacak bir sabır ve sebatla çarpışmış, herhangi bir firar olayı olmamıştı.⁹ Bundan dolayı da -her ne kadar bazı müsteşriklar Sıffin'de ölenlerin sayısını veren rivayetleri mübalağalı görüyorlarsa da¹⁰- her iki taraftan büyük zayıat verilmişti. İki Müslüman ordunun âdeta birbirini kırıp yok edercesine yaptıkları bu kıyasıya muharebe elbette her iki tarafı da üzüyor ve her iki taraftan da derhal harbin kesilip bir sulhun sağlanmasını arzu edenler bulunuyordu. Hattâ İbn Kesir'e göre bunlar Irak ve Şam ordularında çoğunluğu teşkil etmekteydiler.¹¹

TAHKİM'E MÜRACAAT

İşte tam böyle bir durumda tahkim fikri ortaya atıldı. Bu noktada hemen hemen tüm eski kaynaklar ile yeni çalışmaların büyük bir çoğunluğu bu fikrin Amr b. el-Âs tarafından, bozguna uğramak üzere olan Şam ordusunu kurtarmak için bir hile ve aldatmaca olarak ileri sürüldüğünü belirtirler. Kabul etmek gerekir ki bu kaynaklar tarafından Amr'ın bu davranışı bâzan açıkça, bâzan imâli bir şekilde takbih ve tahkir edilmektedir. Buna açık bir örnek verelim: Mısırlı yazar Tâhâ Huseyn (1974), Hz.Osman ve Hz.Ali dönemi olaylarına hasrettiği "el-Fitnetu'1-Kubrâ" adlı kitabında, aslında Şam tarafını da kendilerinden yana gibi gözükerek aldatan Amr b. el-Âs'ın, Küfe tarafında aynen kendi rolünü oynayan Eş'as b. Kays ile harbin vukûu sırasında irtibat kurduğunu, gizli görüşmeleri sonunda lüzum hâsıl olduğu zaman tahkim işine başvurmayı beraberce kararlaştırarak Ali'ye karşı müştereken bir komplo hazırladıklarını, bu sebeple de işin hakemlere tevdiinden başlamak üzere gelişen bütün olaylarda Eş'as'ın mütemadiyen ve ısrarla Ali'nin aleyhine olacak şekilde tavır aldığını, bütün bu olayların bir tesadüften ibaret olmadığını, aksine Ali ve Muaviye taraftarı gibi gözükken ama dünya menfaatleri peşinde koşan bazılarının müşterek komplolarının burada söz konusu olduğunu zikreder.¹²

Ancak son dönemlerde yapılmış bazı araştırmalar bu hususta mukaddem kaynaklardaki bir takım rivayetleri de değerlendirerek farklı görüşler getirmişlerdir. İslâm Ansiklopedisi'ne "Sıffin" maddesini yazan müsteşrik Fr.Buhl:

⁷ Bkz. el-Ya'kübî, Ahmed b. Ebî Ya'küb (284/897), Târîhu'l-Ya'kübî, Beyrut 1960, II, 188; İbn Abdi Rabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelusi (328/940), el-İkdu'1-Ferîd, 2.Bsm., Neşr: Ahmed Emin vdğr., Kahire 1962, IV, 346.

⁸ el-Hudari, Muhammed el-Hudari Bek (1927), İtmâmu'1-Vefâ fi-Sıratı'l-Hulefâ', I.Bsm., Thk: Ahmed el-Kallâş, Halep 1398, s.206.

⁹ İbn Kesir, Bidâye VII, 275.

¹⁰ Meselâ M.Watt: "Bazı kaynaklarda kayıpların fazlaca büyütülmüş olmasına rağmen, bir anlaşma ile karışık az bir döğüş olmuştu." demektedir. Bkz. Watt, Montgomery, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, Çev: E.Ruhi Fiğlalı, I.Bsm., Ankara 1981, s.15.

¹¹ İbn Kesir, Bidâye VII, 275.

¹² Tâhâ Huseyn, el-Fitnetu'1-Kubrâ -Ali ve Benûh-, y.y. tsz., II, 80-82.

"Elimizde bulunan bütün tasvirler Ali'ye karşı teveccüh, Muâviye ve bilhassa bütün kötülüklerin şahsına izafe edilmesinden hoşlanılan Amr'a karşı da münâferet hislerini belli etmektedir." dedikten sonra "Muâviye'nin habis ruhu olan Amr'a, hak ettiğinden fazla müessir bir rol izafe edilmiş bulunmasından tarafgirâne bir tağyirin varlığının muhtemel görülebileceği"ni ifade etmekte, Kur'an ile hileli bir oyuna başvurmaya teklif etmiş bile olsa, yaşanan şartlar ve hâdisede bulunanların hâlet-i rühiyeleri sebebiyle, Amr'ın yaptığı işin esasen her iki taraftan da bir çoklarının paylaştığı ve bu yüzden kolaylıkla kabul edilen bir düşüncüyü müşahhas bir şekle sokmaktan ibaret olduğunu belirterek, rivayette Ali hayranlarının savaşın meş'um neticesini saklamak için sonradan uydurdukları, işi süsleyici tevillerin pek âlâ bulunabileceğini söylemektedir.¹³ Brockelmann da, bu kadar sarih olmamakla beraber, hâdiseye şüpheli nazarla bakmaktadır.¹⁴

Bir İslâm araştırmacısı Münir Muhammed el-Ğadbân'ın tavrı ise daha kesindir. Ğadbân, Amr b. el-Âs'ın Müslümanları aldatmak üzere bir hile olarak tahkim fikrini ortaya attığına delâlet eden rivayetlerin, hattâ Ali'nin, bunun bir hile olduğunu belirterek savaşa devam için taraftarlarına çağrıda bulunduğuna işaret eden haberlerin tamamen asılsız ve uydurma olduğunu söyler ve bu rivayet silsilelerinde adı geçen râvîlerin bir kritiğini yapar. Ahmed b. Hanbel'in bir rivayetine dayanan Ğadbân'a göre Amr b. el-Âs, harbin devamının Müslümanların tamamen yok olup imhası demek olacağını idrâk etmiş, Kur'an'ın hakemliğinde sulhu sağlama düşüncesini Muâviye'ye açmış, bunu Ali'nin de kabul edeceğini belirtmişti; nitekim bu maksatla gönderilen elçiye Ali derhal icabet etmiş ve: "Kabul! Kur'an'ın hakemliğini kabule ben daha lâyığım. Sizinle bizim aramızda hakem Allah'ın Kitabı'dır." demişti.¹⁵

Bu konuda Ömer Nasuhi Bilmen (1971) de şunları söyler: "Bu mukâtele neticesinde maatteessüf Hz.Ali ordusundan 25.000, Hz.Muâviye'nin ordusundan da 45.000 Müslüman şehit düşmüştü. Hz.Muâviye'nin ordusu inhizâma, indirâsa mahkûm bir vaziyette idi. O ordu ki Roma hududunun muhafızı, İslâm kuvvetinin büyük bir rüknü idi. Bunu da inhizamdan kurtarmak yine İslâm menâfii icâbâtından idi."

"İşte bu orduyu bu inhizamdan kurtarmak için iki kardeş ordu mensuplarını Kur'an'ın hükmüne davet etmek, bir halâs çaresi olmak üzere iltizam edilmiş sayılabilir. Zaten İmam Ali'nin taraftarları da böyle beyne'l-müslimîn vukûbular bir mukâtelenin şeâmetini anlamış olmalı idiler ki, hemen silahlarını bırakmaya koşmuşlar, Hz.Ali'nin müessir nutuklarını dinlememişlerdi.

"... Artık böyle bir badireden kurtulmak için Amr b. el-Âs'ın bu babtaki tedbiri, tavsiyeleri, kendisi için bir mazeret, belki de takdire şayan bir hareket teşkil edebilir. Zaten (= Harp hiledir)¹⁶ buyurulmuş değil midir? Harbin fecâyinden kurtulmak, Müslüman kanlarını akmaktan korumak, harpten

¹³ Fr.Buhl, "Sıffin", İslam Ansiklopedisi, M.E.B., İstanbul 1966, X, 553-554.

¹⁴ C.Brockelmann, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, I (1-3. kısımlar), 2.Bsm., Çev: Neşet Çağatay, Ankara 1964, s.63.

¹⁵ el-Ğadbân, Münir Muhammed, Muâviye b. Ebî Süfyân, I.Bsm., Dimeşk 1980, s.197-198.

¹⁶ Buhârî, Cihâd 157; Menâkıb 25; Müslim, Cihâd 18, 19.

matlûp gayeye varmak için muhtelif çarelere başvurulur. Bu, harbin icâbâtındandır.”¹⁷

İlmî müşavirliğini ve redaktörlüğünü Sayın Prof.Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın yaptığı, geniş ve yetkili bir kadro tarafından hazırlanan Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi'nde de hakem tâyini meselesi, “fitneyi söndürmek için iki tarafın son ümit olarak kabul etmiş olduğu bir çare” şeklinde değerlendirilmektedir.¹⁸

Gerçekten de kahir ekseriyeti ile taraflar, bir fitne görünümü arzeden bu harbe mâni olmak için gönülden arzu duyuyorlar ve bu hususta gerekeni yapmaya hazır bulunuyorlardı. Aslında Hz.Ali dahi harbin başlamasından evvel ve inkıtâlarla devam eden küçük çarpışmalar sırasında sulhu sağlama teşebbüslerinde bulunmuş ve hattâ harbin vehâmetini anlatmak üzere bir tedbir olarak, Muâviye safında yer alan muhtelif kabilelere mensup askerlerin karşısına kendi yanında harbe katılan aynı kabile mensuplarını yerleştirmişti¹⁹ ve manzara dehşet verici idi: Bu durumda baba ile oğul, kardeş ile kardeş gibi çok yakın akrabalar dahi karşı karşıya gelerek birbirleriyle harbe tutuşacaklardı. Bu ürpertici görünüm bile ilk görüşmelerde istenilen neticeyi sağlayamamış ve iki ordu gittikçe şiddetlenen bir muharebeye tutuşmuştu. Binlerce kişinin ölümüne yol açan bu çarpışmalar her iki orduda da pek çok kişiyi üzüyor ve aynı zamanda bir endişeye sevk ediyordu: Bizans ve İran hudut boylarını koruyan bu askerler iyiden iyiyi yıpranıp yok olmaya yüz tuttuğu zaman bundan istifadeye kalkışan küffâra karşı kim duracak, ırz, namus, can ve vatan nasıl korunacaktır?!

İşte sulh talebi sırasında açıkça dile getirilen²⁰ bu endişelerin ve şiddetli bir sulh arzusunun yaygınlaştığı bir sırada Amr b. el-Âs'ın teklifi ile tahkim fikri ortaya atılmıştır. Bu teklifi ile Amr'ın hem helake uğramak üzere olan Şam ordusunu kurtarmak, hem de iki taraf arasında şiddetle cereyan eden meş'um harbi önleyip Kur'ân hükümlerine göre sulhu sağlamak gayesini güttüğünü söylemek mümkündür; dolayısıyla bu davranışı sebebiyle Amr'ın tahkir ve takbih edilmesi haklı görünmemektedir²¹

Üstelik Cenâb-ı Hakkın: “Eğer herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz, onu Allah'a ve Rasûlüne götürün.” buyurarak²² ihtilâfların halli için

¹⁷ Ömer Nasuhi Bilmen (1971), Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları, İstanbul tsz., s.131-132.

¹⁸ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Redaktör: H.Dursun Yıldız, İstanbul 1986, II, 248.

¹⁹ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/922), Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk, 2.Bsm., Thk:Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Beyrut 1967, V, 14.

²⁰ Bkz. Taberî, Târih V, 48; İbn Ebî'l-Hadîd, İzzüddin Ebû Hâmid (656/1258), Şerhu Nehci'l-Belâğa, Beyrut tsz., (Mısır 1329 H.'den ofset), I, 184; Mes'ûdi, Murûcu'z-Zehab, IV, 377-378.

²¹ Bu noktada tarafgirâne hareket edilerek Amr'ı kötölemek üzere bir takım rivayetlerin uydurulduğunu kabul etmek gerekir. Meselâ Makdisî, Şîa temâyüllü olduğu sezilen şöyle bir rivayete yer verir: "... Ali (Aleyhisselâm) zaferi elde etmek üzere idi ki Amr, Muâviye'ye: 'Söylediğin takdirde işini düzeltecek bir kelime biliyorum; yalnız, buna karşılık bana Mısır'ı verecek misin?' dedi; Muâviye de: 'Peki, kabul ediyorum!' deyince Amr tahkimi tavsiye etti..." (el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (yaklaşık 355/966), Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih, Bağdat tsz., (Paris 1899-1916'dan ofset),V, 219-220. Hayatını ortaya koyarak katıldığı şiddetli muharebenin kritik bir anında Amr'ın "Mısır" pazarlığına girişmiş olması, aslâ ma'kul ve mantıkî değildir.

²² 4 Nisâ: 59.

başvurulması emredilen merci Kur'ân'ın hükmüne müracaat teklif olunuyordu. Bunu belirtmek üzere Muâviye'nin emriyle önce bir görevlisi saflar arasında dolaşarak: "Kalan kanlar hakkında Allah'tan korkun, Allah'tan. Sizinle bizim aramızda Allah'ın Kitabı hakem olsun!" diye haykırmış, elindeki Kur'ân nüshasını havaya kaldırarak: " İşte şu Mushaf hakem olsun !" diye bağırarak ve "Baksana, Kitaptan kendilerine bir pay verilmiş olanlar, aralarında hüküm versin diye Allah'ın Kitabına çağırılıyorlar da sonra onlardan bir topluluk yüz çevirerek dönüyor."²³ mealindeki âyeti okumuştur.²⁴ Bunu takiben Şam askerlerinden yanında Kur'ân sahifesi bulunan herkes bu sahifeleri mızraklarının ucuna takarak: "Başından sonuna kadar Allah'ın Kitabı sizinle bizim aramızda hakem olsun!" diye bağırmağa başlamış, böylece beş yüz kadar Kur'ân sahifesi mızraklar üzerinde yükselmiş, ayrıca Şam'ın meşhur Mushafı da askerlerin mızrakları ucunda havaya kaldırılmıştı.²⁵

Bu durum karşısında Ali ordusunun büyük çoğunluğu ve özellikle Kur'ân'la sık meşguliyetleri dolayısıyla "Kurrâ" diye isimlendirilen dindar kişiler derhal bu davete icabet etmek ve Kur'ân'ın hükmüne başvurmak üzere harbe son vermek gerektiğini belirttiler. Ancak Ali ile o sırada zafer elde etme ümidi içinde olan Ali'nin komutanlarından Eşter en-Nehaî ve az sayıdaki taraftarı aynı kanâatte değildiler. Ali, savaş kesilse dahi istenilen neticeye varılacağına, ihtilâfın halledileceğine ihtimal vermiyordu. Bu sebeple de karşı tarafın teklifini bir hile olarak telâkki etmiş, harbe devam edilmesini istemişti. Ama başta kurrâ olmak üzere pek çok kişi, Kur'ân'ın da hükmüne çağırıldığına göre buna mutlaka icabet etmek gerektiğine inanıyordu.

Bu inancın Ali'ye kabul ettirilmesinde Yemenli komutan Eş'as b. Kays'ın büyük rolü olduğu bilinmektedir. Bazı rivayetlere göre yanındakilerle beraber Eş'as, Ali'yi şayet bu haklı istek yerine getirilmezse emri altındaki Yemenlilerle birlikte karşı tarafa iltihak etmekle,²⁶ diğer bazıları da kendisini Muâviye'ye teslim etmekle veya vaktiyle Osman'ın başına gelen bir akıbeta uğramakla²⁷ yani ölümlü tehdit etmiştir. Ya'kûbî (284/897) harbin devamı sırasında Muâviye'nin Eş'as'ı kendi safına çekebilmek için çaba sarf ettiğini, bu maksatla bir mektup

²³ 3 Âlu Imrân: 23

²⁴ el-İmâme ve's-Siyâse, (İbn Kuteybe'ye nispet edilir), Thk: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Beyrut 1967, I, 102; Makdisî, Kitâbu'l-Bed', V, 220. "el-İmâme ve's-Siyâse" adlı eserin İbn Kuteybe'ye ait olup olmadığı konusundaki tartışmalar için bkz: M.Bahaüddin Varol, "el-İmâme ve's-Siyâse İsimli Eserin Müellifi İbn Kuteybe midir?", İslâmî Araştırmalar, c.16, Sayı:2, Ankara 2003, s.308-321.

²⁵ Mes'ûdi, Murûcu'z-Zeheb IV, 378; İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa I, 184-185. Bu noktada bazı müstesnaklar o tarihlerde bu kadar çok Kur'ân nüshasının mevcut olmadığını belirterek ortaya bir şüphe atarlar (Meselâ bkz. W.Montgomery Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, s.15; Fr. Buhl, "Sıffın", İ.A. X, 553). Ancak bu şüphe haklı görülemez. Zira binlerce kişiden müteşekkil İslâm ordusu ve bunlar arasında yer alan kurrâ'nın yanında, baştan sona muntazam bir kitap şeklinde olmasa bile, üzerinde bazı Kur'ân âyetlerinin yazıldığı bir çok sahifenin bulunması gayet tabiidir. Aslında -Watt'ın da itiraf mecburiyetinde kaldığı gibi- maksadı ifâ için tek nüsha dahi yeterli idi.

²⁶ Ya'kûbî, Târih II, 189

²⁷ Ya'kûbî, Târih II, 189; Mes'ûdi, Murûcu'z-Zeheb IV, 380; İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Keram (630/1232), el-Kâmil fi't-Târih, Beyrut 1965, III, 317.

yazıp onu kendine iltihâka çağırıldığını rivayet eder.²⁸ Buna göre Eş'as'ın Ali'ye ihaneti söz konusudur. İbn Ebi'l-Hadîd (656/1258) de, Eş'as'ın tahkim fikrinin ortaya atılmasına tekaddüm eden ve son derece şiddetli muharebelerin cereyan ettiği gece Ali ordusunda taraftarları arasında bir konuşma yaparak mutlaka sulhun sağlanması gerektiğine işaret ettiğini, bunu istihbar eden Muâviye'nin ertesi gün Kur'an'ın hükmüne müracaata davet ederek Eş'as ile uyum içerisinde hareket ettiğini naklederek²⁹ bu ihanet düşüncesini ihsas ettirir. Tâhâ Huseyn (1974) de bir ihanetin varlığını kabul eder. Ancak -hiç bir rivayet ve delile dayanmaksızın- Tâhâ Huseyn, bu komplonun hazırlanışında Eş'as'ın, Muâviye ile değil, Amr b. el-Âs ile işbirliği içerisinde olduğunu iddia etmektedir.³⁰

Eş'as'a yüklenen bu tehditkâr tavır ve ihanet ithamları, yersiz olsa gerektir ve Fr.Buhl'un haklı olarak tespit ettiği gibi³¹ bilâhare Ali'nin aleyhine olarak tecelli eden durumu örtmek ve birilerinin boynuna vebal yüklemek üzere Şia tarafından uydurulmuşu benzemektedir.³² Çünkü Eş'as'ın yaptığı iş, Ali ordusunda çoğunluğu teşkil eden ve Kur'an'ın hükmüne razı olma gereğine inanan sulh isteklilerinin hislerine tercümanlık etmek olmuştur. Ali de herhangi bir tehdit söz konusu olmaksızın bu çoğunluğun ısrarlı talebine uymak durumunda kalmış ve Muâviye'nin düşüncelerini anlamak üzere Eş'as'ı karşı tarafa göndermiştir.

Eş'as ile görüşmesinde Muâviye, ihtilâfın çözümü için Allah'ın Kitabına müracaatı, Kur'an'ın hükmünü belirlemek üzere de tarafları temsilen seçilecek birer hakeme işin havale edilmesini ve hakemlerden tamamıyla Kitâbullâh'a göre faaliyet göstereceklerine dâir kesin söz alınmasını teklif ediyordu.³³ Bu teklifi gayet mâkul bulan Eş'as dönerek durumu Ali'ye bildirdi. Artık hakemler tespit edilecekti.

HAKEMLERİN TESPİT EDİLMESİ

Muâviye b. Ebî Süfyân, kendisini ve Şam halkını temsil etmek üzere derhal

²⁸ Ya'kûbî, Târih II, 188-189.

²⁹ İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa I, 185.

³⁰ Tâhâ Huseyn, el-Fitnetu'l-Kubrâ II, 80-82.

³¹ Bkz. Fr.Buhl, "Sıffin", İ.A. X, 554.

³² Burada, Sıffin'den döndükten sonraki tarihlerde Eş'as'ın tutumu ile ilgili rivayetlerin birbirleri ile çelişki arz edecek derecede farklı olduğuna dikkat çekmek, kanâatimizce yukarıdaki hükmümüzü izah bakımından faydalı olacaktır: Ebu'l-Fidâ', Eş'as'ın Sıffin'den sonra Hz.Ali'den ayrılarak ona karşı açıkça düşmanlık ilân eden Hâricilerin önde gelen elebaşlarından olduğunu iddia eder (Ebu'l-Fidâ', İmâdüddin İsmâil (732/1332), el-Muhtasar fi-Ahbârî'l-Beşer, Beyrut 1970, I, 177). Ya'kûbî ise, onun bir hâricî olduğunu açıkça söylememekle beraber H.40 yılında Ali'yi öldürmek üzere Kufe'ye gelen hâricî Abdurrahmân b. Mülcem el-Murâdî'nin, Eş'as'ın evine misafir indiğini ve orada bir ay kalarak kılıcını biletiğini belirtir (Târih II, 212); buna göre Eş'as, Ali'nin katili olan hâriciye yataklık etmiştir. Oysa ki Taberî'ye göre Eş'as, hâricî tehlikesi ortaya çıktığı zaman Ali'yi bunlarla muharebeye teşvik etmiş (Târih V, 82), kendisi de bilfiil hâricilere karşı harbe katılmıştır (Târih V, 89). Buradan, Fr.Buhl'un dediği gibi ("Sıffin", İ.A. X, 554) Eş'as'ın devamlı olarak Hz.Ali'nin hizmetinde kaldığı anlaşılmaktadır, ömrünün kalan kısmını Kufe'de geçirmesi, bir kızını Ali'nin oğlu Hasan'a vermiş olması ve vefat ettiği zaman cenaze namazının Hasan b. Ali tarafından kılınması da (Bkz. İbn Sa'd, Muhammed (230/844), et-Tabakâtu'l-Kubrâ, Beyrut 1968, VI, 22-23), yukarıdaki iddiayı çürütmektedir. Ayrıca belirtelim ki mutedil bir tarihçi olan İbn Kesir, Eş'as'ı "Radiyallâhu anh" diyerek rahmetle yâd eder (Bidâye VII, 274).

³³ Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb IV, 381.

Amr b. el-Âs'ı seçti. Onun bu tespitine, kendisine sadâkatle bağlı Şam askerleri tam bir muvafakat göstermişlerdir. Mısırlı yazar Abbâs Mahmûd el-Akkâd (1964), Amr b. el-Âs'ın biyografisine tahsis ettiği kitabında -herhangi bir kaynak zikretmeksizin- aslında Muâviye'nin Amr'a tam manâsıyla güven duymadığı ve itimat etmediğini, belki de Ali'nin hakemi olan ve çarpışmalara katılmayıp her iki gruptan da uzak duran Ebû Mûsâ'ya Amr'dan daha fazla itimat ettiğini söyler.³⁴ Fakat tam manâsıyla itimat etmediği halde Muâviye'nin Amr'ı hakem seçtiğini iddia etmek mâkûl değildir. Zira Muâviye için askerlerinden herhangi bir muhalefet söz konusu değildi; istediğini seçme imkânına sahipti. Şayet Amr hakkında küçük bir şüphe ve tereddüdü olsa onu seçmez, kendisine tamamen sadâkatle bağlı bir yakınını bu işle görevlendirirdi.

Amr, böylece kolaylıkla ve ihtilafsız Muâviye'nin hakemi olarak belirlenirken Ali safında hakemin tespiti meselesi de karışıklıklara yol açtı. Sulh taraftarı olan ve Eş'as'ın çevresinde toplanan kişiler, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi teklif ediyorlardı. Ali ise bu teklifi uygun bulmadı. Ya'kûbî (284/897), Hz. Ali'nin bu teklifi reddederken: "Çünkü Ebû Mûsâ benim hasımıdır..." dediğini ve düşmanlığını bile bile onun hakemliğini kabul mecburiyetinde kaldığını iddia eder.³⁵ Ebû Mûsâ'nın gerek Cemel Olayı'nda, gerek Sıffin Harbi'nde bitaraf kaldığı, karışıklıklara asla girmedeği gibi, Müslüman halka da fitne durumunu arzeden bu hâdiselerden uzak kalmayı tavsiye ettiği malûmdur. Ancak buradan hareketle onun Ali'ye düşman olduğu hükmüne varmak ve Ali'nin ağzından böyle bir beyanda bulunmak mümkün değildir. Hz. Ali sırf kendisini desteklemediği ve taraftarı olmadığını için Ebû Mûsâ'yı bu işe uygun görmemiş olsa gerektir. İşte bu sebeple Ali, kendisini temsil edecek hakemliğe, kaynaklarımızın müştereken kaydettiğine göre,³⁶ öncelikle Abdullah b. Abbâs'ı, kabul edilmeyince Eşter en-Nehai'yi, bilâhare Ahnef b. Kays'ı ve hattâ İbn Abdi Rabbih'in bir rivayetine nazaran³⁷ Ebu'l-Esved ed-Duelî'yi getirmek istedi. Ancak Eş'as ve taraftarları bunların hiç birini kabul etmiyor ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî üzerinde ısrar ediyorlardı.

Niçin Ebû Mûsâ üzerinde bu derece ısrarla durulduğu, merak celbeden bir husus olduğu kadar, kanâatimizce, gerçek sebep tespit edilebildiği takdirde Ali safında çoğunluğu teşkil eden kimselerin maksat ve niyeti, bu arada Eş'as b. Kays'ın hareketlerinin anlamı da ortaya çıkmış olacaktır.

Yukarıda gördüğümüz gibi Eş'as hakkında "ihânet" teşhisinde bulunanlar, herhalde Hz. Ali'nin hakemliğe getirmek istediği tüm şahıslara şiddetle muhalefet edilmesini, bu ihânetin bir gereği ve devamı olarak mütâlâa edeceklerdir. Ancak bu durumda "Niçin Ebû Mûsâ?" sorusu yine cevapsız kalacak, hattâ bu ihânet iddiasını doğrudan doğruya çürütecektir. Çünkü Eş'as bir ihânet komplosu gereğince hareket ediyor olsa idi, hakemliğe ya kendisi gelmek ister, ya da bu komploda işbirliği içerisinde olduğu ve güvendiği bir adamını getirir, Hz. Ali'yi buna mecbur ederdi; başlangıcından beri bitaraf kalmış Ebû Mûsâ'nın ısrarla talep

³⁴ el-Akkâd, Abbas Mahmûd (1964), Amr b. el-Âs, Kahire (1954), s.264.

³⁵ Ya'kûbî, Târîh II, 189.

³⁶ Meselâ bkz. İmâme I, 113; Taberî, Târîh V, 51; Makdisî, Kitâbu'l-Bed' V, 220; İbnu'l-Esir, Kâmil III, 319; ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed (748/1347), Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ' 3.Bsm., Beyrut 1985, II, 395.

³⁷ İbn Abdi Rabbih, el-İkdu'l-Ferîd IV, 346.

edilişinin bu ihanet meselesiyle hiç bir ilgisi yoktur.

Öte taraftan bazı kaynaklar bu istifhamı kabilecilik gayreti ile izah etme temayülündedir. Bu kaynaklara göre Muâviye'nin hakemi Amr b. el-Âs'ın da, Ali'nin hakemliğe teklif ettiği Abdullah b. Abbâs'ın da Mudar kabilesine mensup bulunmaları sebebiyle Ali'nin ordusundaki Yemenliler itiraz etmişler ve: "Bizim hakkımızda iki Mudarlı hüküm veremez." , "Bizim hakkımızda bir Mudarlı hüküm veremez." demişlerdi.³⁸ Zehebî (748/1347) daha açık bir rivayetle Yemenlilerin "Hakem mutlaka bizim aramızdan birisi olmalıdır." diye ısrar ettiklerini nakleder.³⁹ Bu noktada İbn Abdi Rabbih (328/940)'in verdiği bilgiler biraz daha farklıdır; el-Ikdu'l-Ferîd'de şu satırları görüyoruz: "Ali'nin ordusunda gözde şahsiyetler olan burnus (uzun sarık)⁴⁰ sahipleri, kendileri gibi burnus kullanan Ebu Mûsâ el-Eş'arî'yi bu işe getirmeye karar verdiler."⁴¹ Buna göre mesele, dinî bir cereyanla ilgili olarak takdim edilmektedir.

Ancak kanaatimizce, konunun ne kabilecilik gayretiyle izâhı, ne de dinî bir grup meselesi olarak takdimi, arzettiğimiz soruya yeterince cevap verecek ve ikna edecek nitelikte değildir. Oysa ki Ali safında hakemi belirlemek üzere yapılan tartışmaları aktaran rivayetlerdeki bazı ifâdeler, meseleyi çözmekte bir ipucu vazifesi görebilir. Ali tarafından hakemliğe Eşter teklif edilince Eş'as'ın: "Zaten başımıza bu gelenler hep Eşter'in yüzünden değil mi?!", "Sanki yeryüzünü Cehennem'e döndüren, Eşter'den başkası mı?!", "Eşter'in vereceği hüküm, birbirimizi kılıçla kırıp geçirmektir." diyerek itiraz ettiği rivayet olunur.⁴² Bu rivayetlerden açıkça anlaşılabilir ki Eş'as ve etrafındakiler, cereyan eden hâdiselerden, binlerce Müslüman kanının dökülmüş olmasından fevkalâde üzüntü duymakta ve bir daha böyle bir üzücü duruma karşılaşmak istememektedirler. Onlara göre bir daha böyle bir üzücü duruma düşmemek, ancak bitaraf bir hakeme işi havale etmekle mümkün olacaktır; çünkü hararetli bir Ali savunucusunun meseleye yaklaşımı dâima, Ali'nin baştan beri sahip olduğu düşünceler paralelinde olacak, karşılıklı bir anlaşmaya -daha önce de denendiği gibi- varılamayacaktır. Bunu ifade etmek üzere Eş'as ve taraftarları, Abdullah b. Abbâs'ın hakemliğine itiraz ederken Hz.Ali'ye hitaben: "Ha sen hakem olmuşsun, ha İbn Abbâs; bunun bir farkı yok! Biz, sana da, Muâviye'ye de aynı seviyede, herhangi birinize diğerinden daha yakın olmayan bir hakem istiyoruz." diyorlardı.⁴³ Böyle bir durumda özellikle Kûfe ve çevresinden gelen kimselerin aklına gelecek ilk isim, şüphesiz Ebu Mûsâ el-Eş'arî olacaktır. Çünkü Ebû Mûsâ, önceden çevresindeki insanlara bu fitneye karışmamalarını defâatla ve ısrarla tavsiye etmişti, Eş'as ve yanındakiler şimdi o anları hatırlıyorlar ve "Vaktiyle Ebû Mûsâ bizi, içerisine düştüğümüz şu durumdan sakındırmıştı," diyerek tâ o zamandan Ebû Mûsâ'nın sözünü dinlemediklerine hayıflanıyorlardı.⁴⁴ İşte şimdi

³⁸ Makdisî, Kitâbu'l-Bed' V, 220; Mes'ûdi, Murûcu'z-Zeheb IV, 382.

³⁹ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ' II, 395.

⁴⁰ İslâm tarihinin ilk dönemlerinde zâhid ve âbid kişiler "burnus" denilen bu uzun sarıkları kullanmakta idiler ve bu sarıklar, zâhid kişilerin tanınmasına yardımcıydı.

⁴¹ İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd IV, 347.

⁴² Mes'ûdi, Murûcu'z-Zeheb IV, 382; Taberî, Târîh V, 51; İbnu'l-Esîr, Kâmil III, 319.

⁴³ Taberî, Târîh V, 51.

⁴⁴ İbnu'l-Esîr, Kâmil III, 318.

Ebû Mûsâ'nın tavrının değeri daha iyi anlaşılıyor, onun ihtilâfı çözümleyici, Müslümanları birbirine düşmekten alıkoyucu düşüncelerine zaruret duyuluyordu, üstelik Ebû Mûsâ, yıllar boyu valilik ve kadılık yapmış, Hz. Ömer gününde verdiği kararlar, hallettiği davalar ile şöhret kazanmıştı; kişiler ve zümreler arasında çıkan ihtilâfları, husûmetleri, bunların çözüm şekillerini gayet iyi biliyordu; bu konularda yılların tecrübesine sahipti. Ayrıca âbid, zâhid, sâlih bir zâttı da. Bitaraf davranışıyla Müslümanların hayrına olacak bir hüküm ancak ondan beklenebilirdi. Şu halde Yûsuf el-İşş'ın da tespit ettiği gibi⁴⁵ Ali ordusundaki kurrâ nazarında hakemliğe Ebû Mûsâ'dan daha elverişli biri olamazdı. İşte bu düşünce ve sebeplerle Eş'as ve taraftarları Ebû Mûsâ'nın hakemliğinde ısrar etmişler ve bir başkasını hakem kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdir.⁴⁶

Bu ısrar karşısında Hz. Ali, Ebû Mûsâ'nın hakemliğini kabul mecburiyetinde kaldı. Kûfe yakınlarında "Urz" adlı küçük bir yerleşim merkezine çekilerek hâdiselerden uzak durmayı tercih eden Ebû Mûsâ'ya derhal bir haberci gönderildi. Ebû Mûsâ, ümmetin arasını bulmak gibi önemli bir görevi ifâ etmek üzere Sıffin'e geldi.

TAHKİM-NÂME VE ESASLARI

Sıffin'de, Ali tarafında hakemler ilk görüşmeleri yaparak orduların sükûnetini sağlamak ve daha sakin bir vasatta karara varmak üzere asıl görüşmeleri ve kararı o senenin Ramazan ayına bıraktılar. Bu arada salâhiyetlerini ve sorumluluklarını belirleyen, emniyetlerini garanti eden bir belgenin, Tahkim-nâmenin yazılarak taraflarca taahhüt altına alınmasına karar verdiler.

Şimdi biz, bu ilk görüşmeler ve Tahkim-nâmenin yazılışı sırasında taraflar arasında çıkmış küçük münâkaşalara hiç girmeden kaynaklarımızda önemsiz farklılıklarla, ilâve ve eksikliklerle, takdim ve tehirlerle nakledilen andlaşma metnini, rivayetleri birleştirerek ve esaslarını maddeleyerek kaydedelim:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla:

1. Bu, Ali b. Ebî Tâlib ile Muâviye b. Ebî Süfyân arasında yapılmış bir andlaşmadır.
2. Ali, Irak halkı ve müttelikleri adına aşağıdaki hususlara riâyet edeceklerini taahhüt eder.
3. Muâviye, Şam halkı ve müttelikleri adına aşağıdaki esaslara uyacaklarını taahhüt eder.
4. Hakemler Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays el-Eş'arî ve Amr b. el-Âs olup Fâtiha'sından hâtimesine kadar Allah'ın Kitabı ile hüküm verecekler, Kur'an'ın dirilttiğini diriltecek, öldürdüğünü öldüreceklerdir.

⁴⁵ Yûsuf el-İşş, (1967), ed-Devletu'l-Umeviyye, Dimeşk 1982, s.100.

⁴⁶ Yûsuf el-İşş, hakemin tespiti meselesinde Ebû Mûsâ'yı teklif edenlerin iyi düşüncelere sahip samimi kimseler olduklarını, meseleye bakış açılarının kendi zaviyelerinden doğru olduğunu, ancak bu hususta Hz. Ali'nin haklı bulunduğunu, çünkü ortada bir vekil ve hakem tayin etmenin söz konusu olduğunu, tayin edilecek vekilin, müvekkilinin görüş ve davalarına tamamıyla vâkıf olup bunları benimsemesi gerektiğini, Ebû Mûsâ'nın ise üstün meziyetlerine rağmen bu durumda olmadığını belirtir. Bkz. Yûsuf el-İşş, ed-Devletu'l-Umeviyye, s.100.

5. Kur'ân'da duruma uygun bir hüküm bulamazlarsa âdil ve birleştirici olan Sünnet'e müracaat edeceklerdir.
6. Hakemler, bu ümmeti ihtilâf ve tefrikaya düşürmeden, harbe tekrar döndürmeden âdilâne karar vereceklerine söz verirler.
7. Onlar, bu esasların hâricine asla çıkmayacaklar, kendi hevalarına ve çıkarlarına göre hareket etmeyeceklerdir.
8. Hakemler bu esaslar dâhilinde faaliyet göstereceklerine en büyük yemini verir, ahd-ü peymân ederler.
9. Ali ve Muâviye, hakemlerin Allah'ın Kitabı ve Rasûlünün Sünnetine göre verecekleri karara rıza göstereceklerine en büyük yemini verirler. Her iki gruptan tüm Müslümanlar da verilecek kararı itirazsız kabul edeceklerdir.
10. Ali, Muâviye ve her iki ordu mensupları, hakemlerin malları, canları ile hısımları ve akrabalarının, nasıl karar verilirse verilsin emniyet içinde olacağını yeminlerle garanti ederler. Bu hususta ümmet de gereken yardımı yapmakla mükelleftir.
11. Hakemler şayet hükümlerinde Kur'ân'ın ve Sünnet'in hâricine çıkarırsa hükümlerine itibâr yoktur ve Müslümanlar onların bu şekildedeki hükümlerinden berîdirler.
12. Karar, bu senenin Ramazan ayına bırakılmıştır; hakemler meşru bir sebep olmadan bu süreyi daha fazla uzatmayacaklardır.
13. Ancak hakemlerin karşılıklı rızası ile bu süre daha öne alınabilir, (gerekliyorsa) daha sonraya da bırakılabilir.
14. Hakemler, Kûfe ile Şam'ın tam ortasında uygun bir yerde bir araya geleceklerdir. Bu yer, Dûmetu'l-Cendel'dir.
15. Şayet Ramazan'da Dûmetu'l-Cendel'de bir araya gelinemezse ertesi yıl Ezruh'ta buluşulacaktır.
16. Hakemler arzu ederlerse bir başka yerde de ictimâ edebilirler.
17. Hakemlerden biri bu arada ölürse onun yerine tarafı bir başkasını seçecektir. Bu seçilecek kişinin adalet ve takva sahibi bir zât olmasında kusur edilmeyecektir.
18. Hakemlerden her biri buluşma yerine yanlarında taraflardan 400'er kişi ile gelecektir. Bunun hâricinde ancak hakemlerin arzu ettiği ve uygun gördüğü kimseler orada bulunabilirler.
19. Müzâkereleri de ancak hakemlerin müsaade ettiği kimseler takip edebilirler.
20. Hakemler kararlarını verinceye kadar Ali, Muâviye ve taraftarları silahlarını bırakacaklar, asla muharebe etmeyeceklerdir.
21. Bu sebeple Irak halkı Irak'a, Şam ehli de Şam'a dönecektir.
22. Bu antlaşma şartlarına riâyet etmeyene karşı Allah'tan yardım dilenir.
23. İşbu Tahkim-nâme 13 Safer 37 Çarşamba günü yazılarak aşağıda adları bulunan şahitlerin de şehâdetiyle imza altına alınmıştır.

Şahitler:...⁴⁷

Tahkim-nâmede böylece hakemlerin yetkileri, faaliyet esasları ve bunlara müteallik konular belirlenmişti. Fakat hangi konu üzerinde görüşüleceği ve neyin hükme bağlanacağı hiç söz konusu edilmemişti. Tâhâ Huseyn, bunu büyük ve çok önemli bir eksiklik kabul eder.⁴⁸ Bazı araştırmacılar ise hakemlerin çözeceği ihtilâf konusundaki tahminlerini kesin bir görüş hâlinde ifade ederler. Meselâ Wellhausen ve Zetterstéen'de "...hilâfetin Ali veya Muâviye'den hangisine ait olduğu meselesini Kur'ân hükümlerine göre kararlaştırmak..." şeklinde bir ifadeye rastlıyoruz.⁴⁹ Halbuki o sıralarda Muâviye'nin halifelik gibi bir iddiasının olmadığı malûmdur. Bu sebeple daha işin başlangıcında hakemlerin "halifeyi belirleme" ile görevli ve yetkili kılınmaları söz konusu olamaz.

Gerçi Abdülkâhir el-Bağdâdî (429/1037), işin hilâfetle ilgisini belirtecek tarzda kitabında şu satırlara yer vermektedir: "...Bunun üzerine (Hâriciler) ona (Ali'ye) dediler ki: 'İki hakeme, niçin, 'Eğer ben hilâfete ehil isem beni tasdik ediniz'. dedin? Eğer halifeliğin hakkında, bizzat sen kendin şüphe içinde olursan, başkaları, senin hakkında şüpheye düşmekte elbette daha haklı olacaklardır.'" Bunun üzerine Ali şu cevabı verdi: 'Ben böyle davranmakla yalnızca Muâviye'ye karşı âdil olmak istedim. Eğer hakemlere, 'Benim halifeliğime hükmediniz' demiş olsaydım buna Muâviye razı olmazdı.'"...⁵⁰ Ancak burada da görüldüğü gibi işi ters yönden ele alacak olursak "hilâfetin Muâviye'ye ait olup olmadığı" gibi bir problem asla söz konusu değildir. Zâten biraz önce de belirttiğimiz üzere Muâviye'nin böyle bir iddiası da yoktu. İhtilâf sadece Ali açısından Muâviye'nin bîati, Muâviye açısından da biattan önce Osman'ın katillerinin cezalandırılması, ya da Muâviye'ye teslimi idi. Bu ihtilâf konusu, Sıffin Harbi öncesinde ve hattâ harbin vukûu sırasında yapılan karşılıklı görüşmelerde müteaddit kereler dile getirildiği içindir ki Tahkim-nâmede tekrar zikredilmeye lüzum görülmemiş olsa gerektir. Ya değilse Tâhâ Huseyn'in zannettiği gibi⁵¹ her iki ordu da harpten iyice usandığı ve her ne olursa olsun bir an önce sulhun sağlanmasını arzu ettiği için alelacele ve dikkatsizce hazırlanan Tahkim-nâmede bu husus eksik kalmış değildir.

Böylece yazılan Tahkim-nâmenin ordularda okunarak tamiminden sonra hakemlerin vereceği karara kadar beklemek üzere taraflar merkezlerine döndüler.

⁴⁷ İmâme I, 115; Ya'kübi, Târih II, 190; Taberî, Târih V, 53-54; Mes'ûdi, Murûcu'z-Zeheb IV, 384; İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa I, 191-192; İbn Kesir, Bidâye VII, 277; İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed el-Hadramî (808/1405), Kitâbu'l-Iber (Târih), Beyrut 1971, II Bakıyye, s.175-176.

⁴⁸ Tâhâ Huseyn, el-Fitnetu'l-Kubrâ II, 83.

⁴⁹ Bkz. Wellhausen, Julius, Arap Devleti ve Sukûtu, Çev: Fikret Işıltan, Ankara 1963, s.37; K.V.Zetterstéen, "Eş'arî, Abû Mûsâ", İslam Ansiklopedisi, M.E.B., İstanbul 1964, IV, 393.

⁵⁰ Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir (429/1037), Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne'l-Fırak), Çev: E.Ruhi Fiğlalı, İstanbul 1979, s.70.

⁵¹ Tâhâ Huseyn, el-Fitnetu'l-Kubrâ II, 83, 85.

HAKEMLERİN BİR ARAYA GELMESİ, İCTİMÂ YERİ VE ZAMANI

Müzakerelerde bulunmak üzere, yanlarında 400'er kişi ile hareket eden hakemlerin nerede ve ne zaman bir araya geldikleri konusundaki rivayetler bir hayli karışıktır. Bazı kaynaklar, görüşmelerin Tahkim-nâmede belirlendiği üzere Sıffin Harbi'nin vukû bulduğu H.37 senesinin Ramazan ayında (Şubat 658) Dûmetü'l-Cendel'de yapıldığını belirtirler.⁵² Buna mukabil diğer bazı kaynaklar tarihi yukarıdaki gibi vermekle beraber ictimâ yerinin Dûmetü'l-Cendel değil, Ezruh olduğunu zikretmektedirler.⁵³ Bunun yanı sıra kaynakların büyük çoğunluğu görüşmelerin aynı tarihte olduğunu naklederken, yeri belirlemek üzere Dûmetü'l-Cendel ve Ezruh'u beraberce zikretmektedirler; yani ictimâ, Dûmetü'l-Cendel bölgesindeki Ezruh mevkiinde vukû bulmuştur.⁵⁴ Yâkût el-Hamevî (626/1229), daha fazla bir sınırlama getirir; ona göre görüşmeler, aralarında yaklaşık bir kilometrelik bir mesafe bulunan Ezruh ile Cerbâ' arasında cereyan etmiştir.⁵⁵ Vâkîdî (208/823)'ye dayanan rivayetlerde ise buluşma yeri Ezruh olarak verilirken tarih, Şaban 38 (Ocak 659) olarak gösterilmiştir.⁵⁶

Mes'ûdî (346/957), hem buluşma yeri olarak Dûmetü'l-Cendel'i vermekte, hem de bu son rivayete nazaran bir aylık bir gecikme ile Ramazan 38 (Ocak-Şubat 659) tarihinden bahsetmektedir.⁵⁷ Ya'kûbî (284/897)'de ise bu tarih dört-beş ay önceye alınmıştır: Rabiulevvel 38 (Ağustos 658); buluşma yeri olarak da Dûmetü'l-Cendel gösterilmiştir.⁵⁸ Rivayetlerin bu farklılığı karşısında meseleyi ele alan müsteşrîklardan bazıları, bazı vak'anüvislerin Dûmetü'l-Cendel'i müzakere mahalli olarak göstermelerini "sırf rivayeti tetkik etmeden nakletmelerinden ileri gelmiş bir hatâ" telâkki etmiş, Tahkim-nâmede şayet Dûmetü'l-Cendel'de buluşamazlarsa ertesi yıl Ezruh'ta bir araya toplanacaklarının belirtilmiş olmasına dayanarak görüşmelerin böylece gecikmiş olarak Ezruh'ta yapıldığına kâni olmuşlardır.⁵⁹ Bunlardan birisi olarak Wellhausen, Taberî'de Dûme ve Ezruh'un birbirine bağlı olmayarak birlikte zikredilmiş olmasına bir anlam verememekte ve bunun metindeki bir hatâdan kaynaklanmış olabileceğini ihvas ettirmektedir.⁶⁰

⁵² Meselâ bkz. Taberî, Târîh V, 70; ez-Zehbî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed (748/1347) el-Iber fi Haberî Men Ğaber, 1. Bsm., Beyrut 1985, I, 31; İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhayy el-Hanbelî (1089/1678), Şezerâtu'z-Zehb fi-Ahbârî Men Zeheb, Beyrut tsz, I, 46.

⁵³ Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (626/1229), Mu'cemu'l-Buldân, Beyrut 1977, II, 488; Ebu'l-Fidâ', Muhtasar I, 178.

⁵⁴ Bkz. Taberî, Târîh V, 67; İbnu'l-Esir, Kâmil III, 330; İbn Kesir, Bidâye VII, 282; İbn Haldûn, Târîh II Bakıyye, 177; İbnu'l-Arabî, Avâsım s.174.

⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân I, 129, 130; II, 118. Yâkût, ictimâ yeri olarak Dûmetü'l-Cendel'in zikredilmesini doğru bulmaz; bir istisna dışında şâirlerin de hep Ezruh'tan bahsettiklerini kaydeder. Bkz. Mu'cemu'l-Buldân I, 130, II, 488.

⁵⁶ İbn Sa'd, Tabakât III, 33; Taberî, Târîh V, 71; es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebibekr (911/1505), Târîhu'l-Hulefâ', Thk: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, 4. Bsm., Kahire 1969, s.175.

⁵⁷ el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Huseyn (346/957), et-Tenbih ve'l-İşrâf, Kahire 1357 H., s.256; Mes'ûdî, Murûcu'z-Zehb IV, 390,392.

⁵⁸ Ya'kûbî, Târîh II, 190.

⁵⁹ H.Lammens, "Ezruh", İslam Ansiklopedisi, M.E.B., İstanbul 1964, IV, 444; Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, s.42; K.V.Zetterstéen, "Eş'arî, Abû Mûsâ", İ.A. IV, 393.

⁶⁰ Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, s.42.

Bu arada muhtemelen genelde iki yer ve iki tarihin zikredilmiş olmasına bakarak Montgomery Watt, iki hakemin ilki Dümetu'l-Cendel'de, ikincisi Ezruh'ta olmak üzere iki görüşme yaptığını hükmüne varmaktadır.⁶¹

Ancak kaynaklarımızın hiç birinde hakemlerin görüşmelerinin iki kez cereyan ettiğine işaret edilmemektedir. Şayet müzâkerelerin iki ayrı tarih ve yerde tekerrürü söz konusu olsaydı bu husus mutlaka rivayetlere intikal ederdi. Bu sebeple sırf rivayetlerdeki farklılık dolayısıyla böyle bir neticeye varmak doğru görünmemektedir.

Ayrıca biraz önce kaydettiğimiz gibi Wellhausen, Dûme ve Ezruh'un beraberce zikredilmiş olmasının bir hatâ olduğunu belirtmekte ve Taberî'de bu iki yer isminin birbirine bağlı olmayarak verildiğini söylemektedir. Halbuki durum hiç de öyle değildir. Çünkü Taberî'de Dümetu'l-Cendel ve Ezruh, birbirine (ب) harf-i cerr'i (bağlacı) ile bağlanmaktadır.⁶² Taberî'den başka bazı kaynaklarda bu iki isim arasında bağlaç olarak bunun yanı sıra (من) harf-i cerr'i de kullanılmıştır.⁶³ Bundan açıkça anlaşılan odur ki görüşmeler, Dümetu'l-Cendel bölgesinin Ezruh mevkiinde yapılmıştır. Yani Dümetu'l-Cendel, içerisinde aynı adla anılan özel bir yerleşim merkezinin de bulunduğu geniş bir bölgeye ait genel bir ad olup, Ezruh bu bölge içerisinde ikinci bir özel yerleşim merkezi durumundadır.⁶⁴ Buna göre hakemlerin Ezruh'ta, ya da Dümetu'l-Cendel'in Ezruh mevkiinde ictimâ ettiklerini söylemekle, genel bir bölge kastedilerek Dümetu'l-Cendel'de bir araya geldiklerini söylemek arasında hiç bir fark ve tezat yoktur; bu kullanım tarzlarından herhangi birini yanlış saymak doğru değildir.

Tarihteki farklılığa gelince; görüşmelerin 38 (659) yılında bir senelik bir gecikme ile yapıldığı rivayeti Vâkîdî'ye dayanmaktadır. Tahkim-nâmede, meşru bir sebep olmadıkça ve taraflar müştereken rıza göstermedikçe karar verme zamanının uzatılmaması esasa bağlandığına ve kaynaklarımızda bir yıllık geciktirmeyi gerekli kılacak hiç bir sebep ve hâdiseden ve hattâ sebepsiz de olsa böyle bir tehirde söz edilmediğine göre bir çok kaynakta belirtildiği üzere normal süresi içerisinde hakemlerin toplandıklarını kabul ile, zâten pek mütemet görülmeyen Vâkîdî'nin rivayetinde bir yanlışlığın olduğunu düşünmek, kanâatimizce uygun olacaktır.

Bütün bunlardan sonra diyebiliriz ki hakemler, yanlarında Küfe ve Şam'dan gelen 400'er kişi ile Medine'den ve çevreden gelmiş önemli şahsiyetler olduğu halde H.37 senesinin Ramazan ayında (Şubat 658) Dümetu'l-Cendel bölgesinin Ezruh mevkiinde bir araya gelerek müzâkerelere başlamışlardır.

HAKEMLERİN MÜZÂKERELERİ, ALINAN KARAR VE İLÂNI

Tahkim Olayı ile ilgili rivayetler arasında en karışık olanı, aslında, hakemlerin müzâkereleri ve ortaya çıkan sonuç ile alakalı olan rivayetlerdir. Te'lifi

⁶¹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.16.

⁶² Bkz. Taberî, *Târîh V*, 67.

⁶³ Bkz. İbnü'l-Arabî, *Avâsım*, s.174; İbnü'l-Esir, *Kâmil III*, 330; İbn Haldûn, *Târîh II Bakıyye*, 177.

⁶⁴ Böylesi durumlar her yerde görülebilir. Meselâ "Konya" denilince hem bu şehrin asıl yerleşim merkezi, hem de şehrin içine dahil olan Akşehir, Beyşehir vs.gibi ilçeleri kapsayan bölge anlaşılır.

mümkün olmayacak derecede birbirinden farklı olan ve tezatlarla dolu bulunan bu rivayetlerin belli başlılarını ana hatlarıyla aktararak bir değerlendirmeye tâbi tutmak faydalı olacaktır:

Tahkim konusundan bahseden ilk kaynak olarak İbn Sa'd (230/844), hakemler bir araya geldikleri zaman henüz işin başlangıcında Abdullah b. Abbâs'ın Ebû Mûsâ'yı ikaz ederek İslâm'daki sebkatı ve yaşlılığı dolayısıyla kendisine Amr'ın önce söz hakkı vermek isteyebileceğini, bu hileye karşı tedbirli davranması gerektiğini belirttiğini, Amr'ın da gerçekten böyle davranarak Ebû Mûsâ'ya Ali'yi hal' ettirmek istediğini zikrederek müzakereler konusuna girer. İbn Sa'd'ın nakline göre müzakereler esnasında Amr döndürüp dolaştırıp işi Muâviye'nin halifeliğine getirmiş, ancak bu teklifi kabul etmeyen Ebû Mûsâ, halifelîğe Abdullah b. Ömer'i lâıyk gördüğünü söylemiştir. Bu kez de Amr muhalefet edince Ebû Mûsâ en uygun çare olarak Ali'yi de, Muâviye'yi de halifelikten hal' ederek işi, arzu ettiklerini seçmek üzere Müslümanların meşveretine bırakmayı teklif etmiş, Amr da bu teklife kabul gösterince bu noktada ittifak sağlanmıştır. Ancak İbn Abbâs'ın yeni bir ikazına rağmen güya hürmet göstererek Ebû Mûsâ'yı takdim eden Amr, Ebû Mûsâ'nın, Ali'yi de, Muâviye'yi de azlettiklerini, ümmetin uygun gördüğü kişiyi seçebileceğini belirten konuşmasını takiben kalkarak kendisinin de Ebû Mûsâ gibi Ali'yi halifelikten azlettığını, ancak Osman'ın velisi ve kanının müntekımı olan Muâviye'yi hilâfet makamında tuttuğunu söylemiştir. Amr'ın bu ihaneti ve hilesi üzerine Ebû Mûsâ, Amr'ı tahkir etmiş, Amr da Ebû Mûsâ'ya hakaret ve alayla mukabelede bulunmuştur.⁶⁵

İbn Kuteybe (276/889)'ye nispet edilen el-İmâme ve's-Siyâse isimli eserden öğrendiğimize göre hakemlerin müzakereleri bâzan şahitler huzurunda alenen, bâzan kapalı celse hâlinde gizli bir şekilde günlerce sürmüş, hattâ işin bu derece uzamasından çevredeki halk endişe duyarak hakemlerin hayırlı bir noktada ittifak sağlanmalarından ümitlerini kesmişlerdi.⁶⁶ Bu eserin müellifi müzakerelerin böylece günler boyu sürdüğünü belirtmekle beraber diğer kaynaklarda da olduğu üzere konuyla ilgili oldukça az malumat vermektedir. Ona göre Amr b. el-Âs, görüşmeler sırasında Muâviye'nin şerefinden, itibârından bahsederek halifelîğe lâıyk olduğunu söylemiş, Ebû Mûsâ'nın itirazı üzerine, bir sonraki oturumda şayet Muâviye'nin geç bir tarihte, ancak Mekke'nin fethi senesinde Müslüman olduğu, Ensâr ve Muhâcirun'un kabulüne mazhar olamadığı söylenecek olursa, Ali'nin de Osman'ın katillerini himaye ettiği, üstelik Osman'a arka çıkan kimselerle de Cemel ve Sıffin olaylarında harbettiğinin söylenebileceğini belirterek hayatta kalan Müslümanları yok etmemek için Ali'yi de, Muâviye'yi de hilâfetten hal' ederek Abdullah b. Ömer'in iş başına getirilmesini teklif etmiştir. Zaten Abdullah b. Ömer'den başkasını bu işe düşünmeyen Ebû Mûsâ, Amr'a muvafakatini bildirmiş ve ona hayır dualarda bulunmuştur. Böylece İbn Ömer üzerinde ittifak sağlanarak birbirinden ayrılmışlardır. Ertesi gün şahitler huzurunda yeniden bir araya geldiklerinde Amr, Ebû Mûsâ'ya, Osman b. Affân'ın haksız (mazlum) olarak öldürüldüğünü, Allah'ın Kitabına göre katillere ölüm cezasının, maktulün velileri tarafından tatbik olunacağını, Muâviye'nin de Osman'ın velilerinden

⁶⁵ İbn Sa'd, Tabakât IV, 256-257. Bu rivayet, Mes'ûdî tarafından Murûc IV, 399-400'de ve Zehebi tarafından Iber I, 31'de de zikredilir.

⁶⁶ İmâme I, 117.

olduğunu tasdik ettirmiş, orada bulunanları da buna şahit tutmuştur. Bunu takiben müştereken varılan kararı ilân için Amr, İslâm'da sebkati ve hizmetleri dolayısıyla hürmet göstererek Ebû Mûsâ'yı takdim etmiş, Ebû Mûsâ yaptığı konuşmada ümmetin mâruz kaldığı fitneyi önlemek üzere hakemler olarak kendisinin ve Amr'ın, Ali'yi de, Muâviye'yi de hilâfetten hal' ederek iş başına Abdullâh b. Ömer'i getirmeye karar verdiklerini belirtmiş ve oturmuştur. Amr b. el-Âs ise yaptığı konuşmada, Ebû Mûsâ'nın Ali'yi hal' etmesine karşılık kendisinin Muâviye'yi hilâfet makamında bıraktığını söylemiştir. Bunun üzerine Ebû Mûsâ ve Amr karşılıklı birbirlerine hakaret etmişler, toplantı böylece dağılmıştır.⁶⁷

Ya'kübî (284/897)'nin rivayeti, başta verdiğimiz İbn Sa'd'ın nakline küçük bazı ilâveler getirmektedir: Amr, Muâviye'yi teklif edip de Ebû Mûsâ tarafından reddedilince bu kez kendi oğlu Abdullah b. Amr'ı mevzû bahs etmiş, ancak Ebû Mûsâ onu da kabul etmeyerek İbn Ömer'i uygun gördüğünü söylemiştir. Bunun üzerine Amr, Ebû Mûsâ'ya: "Sen Ali'yi azlet, ben de Muâviye'yi azledeyim; Müslümanlar arzu ettiklerini seçsinler." demiş, Ebû Mûsâ, İbn Abbâs'ın ikazına rağmen öncelikle minbere çıkıp Ali'yi azlettiğini bildirmiş, bunu takiben minbere çıkan Amr ise: "Şu yüzüğümü parmağымda tuttuğum gibi Muâviye'yi hilâfet makamında bırakıyorum," demiştir. Bu durum karşısında Ebû Mûsâ, Amr'ı münafıklıkla itham etmiş ve tahkirde bulunmuş, Amr da ona mukâbele etmiştir. Duruma şahit olanlar ise hakemlerin Tahkim-nâmeğe uygun hareket etmediklerini belirterek itirazda bulunmuşlar, taraflar arasında saç-saç bir kavga başlamış, kırbaçlar savurulmuş ve karışık bir vaziyette halk dağılmıştır.⁶⁸

Büyük tarih âlimi Taberî (310/922)'de yer alan rivayetler ise oldukça farklılık arzeden bilgiler vardır. İmâm ez-Zühri'ye kadar varan bir rivayetten anlaşıldığına göre hakemler müzâkereleri sırasında ittifak ettikleri hususları yazıya geçiriyorlardı ve yazılan şeyler arasında Muâviye'nin sözünde durarak görüşmelerin yapıldığı yere geldiği, Ali'nin ise buna uymadığı hususu da vardı.⁶⁹ Müzâkerenin devamında Amr, Ebû Mûsâ'dan hilâfete uygun gördüğü kimsenin adını söylemesini talep etti. Abdullah b. Ömer'in teklif edilmesine karşılık kendisi de Muâviye'yi ileri sürdü. Çok geçmeden birbirlerine sövmeye ve hakaretler etmeye başladılar. Arkasından da halkın yanına çıktılar. Ebû Mûsâ yaptığı konuşmada, A'raf Süresi'nin 175-176. âyetlerine telmihte bulunarak Amr'ın "üstüne varılsa da, kendi hâline bırakılsa da dilini sarkıtıp soluyan köpeğe" benzediğini belirtti. Amr da Cum'a Süresi'nin 5. âyetine işaretle Ebû Mûsâ'yı "sırtına kitap yüklenmiş merkebe" teşbih etti. Hakemler böylece ayrılıp her biri yaptığı benzetmeyi şehirlere yazdı.⁷⁰

Taberî'nin râvîlerinden Ebû Mihnef'in müzâkereleri tasvirinden çıkan temel unsurlar ise şunlardır: Amr'ın sorusuna binâen Ebû Mûsâ, Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğünü, Muâviye'nin ve akrabalarının Osman'ın velisi olduklarını,

⁶⁷ İmâme I, 117-119.

⁶⁸ Ya'kübî, Târîh II, 190.

⁶⁹ Halbuki ne Tahkim-nâmede buna dâir bir esas vardır, ne de harbin durdurulmasından sonra Sıffin'de yapılan görüşmelerde böyle bir şey kararlaştırılmıştır. Üstelik diğer rivayetlere nazaran Muâviye'nin de Ezruh'a gelmediği ve hakemlerin görüşmeleri sırasında Şam'da bulunduğu daha sabittir.

⁷⁰ Taberî, Târîh V, 58.

İsrâ Sûresi'nin 33. âyeti gereğince Osman'ın kanını talep hakkının Muâviye'ye ait bulunduğunu tasdik etti. Bu sebeple Amr, Muâviye'nin halifelîğe lââyık olduğunu belirterek, sebkâtı olmadığı halde halifelîğe getirildiğine itiraz olunursa buna verilecek cevaplar olduğunu söyledi; arkasından da Ebû Mûsâ'ya mansıp va'dederek rüşvet teklifinde bulundu. Ebû Mûsâ bunların hepsini reddederek Abdullah b. Ömer'i iş başına getirmek suretiyle Ömer'in ismini tekrar canlandırmayı düşündüğünü söyledi. Buna mukabil Amr, kendi oğlu Abdullah b. Amr'ı teklif etti, ancak bunu da Ebû Mûsâ reddetti. Bunun üzerine Amr, imâ ile kendisine mevkî ve makam verilecek olursa İbn Ömer'in halifelîğini kabul edebileceğini ihsas ettirdi. Bu imâyı sezen Abdullah b. ez-Zübeyr, İbn Ömer'i bu konuda teşvik ettiyse de İbn Ömer, rüşvet ile kat'iyyen iş yapmayacağını belirtti ve Amr'a bunca muharebe ve mukâteleden sonra ümmeti fitneye düşürmemesi ikazında bulundu. Yine Ebû Mihnef'in müteakip bir rivayeti konuyu şöylece tamamlamaktadır: Bütün bunlardan sonra Amr, Ebû Mûsâ'ya düşüncesini sordu; Ebû Mûsâ da hem Ali'yi, hem de Muâviye'yi halifelikten uzaklaştırıp işi Müslümanların meşveretine bırakmaktan başka çare görmediğini söyledi. Amr bu görüşe iştirak edince kararı ilân etmek üzere topluluğa yöneldiler. İbn Abbâs'ın, bir ihanet tehlikesini ikaz etmesine rağmen Amr'ın hürmet gösterilerine kapılarak ve verdiği sözü bozacağına ihtimal görmeyerek, biraz kanar akıllı, kolayca aldatılabilecek karakterde olan Ebû Mûsâ, önce kalkıp bir konuşma yaptı ve bu ümmeti birleştirecek en uygun çare olarak Amr'la müştereken, Ali'yi ve Muâviye'yi hal' etmeye karar verdiklerini, kendisinin bu karar gereğince Ali'yi de, Muâviye'yi de azlettiğini bildirdi ve oturdu. Amr ise konuşmasında, aynen Ebû Mûsâ gibi Ali'yi azlettiğini, ama Muâviye'yi hilâfet makamında tuttuğunu, çünkü onun Osman'ın velisi olarak ondan sonra hilâfete en uygun şahıs olduğunu belirtti. Bunları duyunca Ebû Mûsâ bu ihanetten dolayı Amr'ı takbih etti; Amr da Ebû Mûsâ'ya karşılık verdi. Ali'nin kafilesinin başına reis tayin ettiği Şureyh b. Hâni' kılıcıyla Amr üzerine hücum ettiyse de araya girdiler ve taraflar merkezlerine döndü.⁷¹

el-İkdu'l-Ferîd'inde Tahkim Olayı'na da yer ayıran İbn Abdi Rabbih (328/940)'in verdiği bilgiler arasında şu hususlar göze çarpmaktadır: Ümmet arasında zuhur etmiş fitneyi önlemek ve kan dökülmesine mâni olmak için bizzat Amr, Ebû Mûsâ'dan önce Muâviye ve Ali'yi azlederek fitneye bulaşmamış birisini iş başına getirmeyi teklif etmiş ve Ebû Mûsâ'nın niyetini sezerek kendisi ona İbn Ömer'in uygun olacağını söylemiştir. Ebû Mûsâ buna taraftar olduğunu belirtmiş, ancak Amr'a, kendisine nasıl güvenebileceğini sormuştur. Bunun üzerine Amr etmedik yemin, vermedik söz bırakmamıştır. Arkasından halkın toplanması için ilânda bulunmuş, Amr, hürmet izhar ederek Ebû Mûsâ'yı konuşmak üzere öne geçirmiş, bundan biraz kuşkulanır gibi olan Ebû Mûsâ'ya tekrar yemin billâh ederek güven vermiş, bunun üzerine Ebû Mûsâ halka hitaben, Amr b. el-Âs ile, kendisinin Ali'yi, onun ise Muâviye'yi hal' edip hilâfete Abdullah b. Ömer'i getirmeye karar verdiklerini söylemiş ve: "Bakın, şu kılıcımı çıkardığım gibi Ali'yi

⁷¹ Taberî, Târîh V, 68-71. Taberî'nin bu rivayetleri müteahhir bir çok tarihçi tarafından hemen hemen aynı lâfızlarla aktarılmıştır. Meselâ bkz. İbnu'1-Esir, Kâmil III, 331-333; İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa I, 197-198; İbn Kesîr, Bidâye VII, 283-284; İbn Haldûn, Târîh II Bakıyye, 177-178.

görevden alıyorum.” deyip kılıcını omuzundan çıkarmıştır. Bunu takiben kılıcını önceden omuzundan çıkarmış olduğu halde ayağa kalkan ve bir konuşma yapan Amr: “Ben ise şu kılıcımı omuzumda tuttuğum gibi Muâviye’yi hilâfette tutuyorum.” diyerek kılıcını omuzuna takmıştır. Bunun üzerine halk birbirine girmiş, Ebû Mûsâ ve Amr hakaretler ederek oradan ayrılmışlardır.⁷²

Diyebiliriz ki hakemlerin müzâkereleri ile ilgili en zengin ve en farklı rivayetler Mes’ûdî (346/957) tarafından intikal ettirilmiştir. Şimdi de sırasıyla Mes’ûdî’nin bu rivayetlerinin anahatlarını verelim: İki hakem bir araya gelince Amr, Ebû Mûsâ’ya saygı göstererek önce ona söz hakkı verdi. Ebû Mûsâ, Müslümanların başına gelen olaylar ve ihtilâflardan söz ettikten sonra Amr’ı birlik ve beraberliği sağlayıcı bir gayrete çağırdı. Amr, Ebû Mûsâ’ya dua ve teşekkürlerde bulunduktan sonra aralarında kararlaştırılan hususların unutulmaması için yazıya geçirilmesini teklif etti. Ebû Mûsâ bunu kabul edince Amr, bir görevlisini çağırdı. Ebû Mûsâ’ya bir oyun oynayabilmek için Amr, önceden bu görevlisine yazıya başladığı zaman önce kendi ismini yazmasını tenbih etmişti. Görevli, görüşülen konuları yazmak üzere huzura gelince Amr, cemâatın huzurunda ona: “Sen bizim şahidimizsin. Biz emretmedikçe bir şey yazma; Ebû Mûsâ emrederse yazarsın; yazmamanı isterse aramızda ittifak sağlanıncaya kadar yazmazsın. Şimdi önce besmeleyi ve ‘Bu, falanca ile falanca aralarında sağlanmış ittifaktır.’ cümlesini yaz.” dedi. Kâtip önceden tenbihlendiği üzere başta Amr’ın adını yazınca Amr, ona çıkışarak Ebû Mûsâ’nın ismini önce yazmasını emretti. Bunu takiben Ebû Mûsâ ve Amr’ın, Allah’tan başka ilâh olmadığına, O’nun tek olup şeriki bulunmadığına, Hz. Muhammed’in Allah’ın kulu ve Rasûl’ü olup müşrikler istemese de bütün dinler üzerine hâkim kılmak üzere hak din ve hidâyetle gönderilmiş olduğuna şehâdet ettikleri kaydedildi. Sonra Amr:

- Ebûbekr’in, Rasûlüllâh’ın halifesi olduğuna, ömrünün sonuna kadar Allah’ın Kitabı ve Rasûlünün Sünneti ile amel ettiğine de şehâdet ederiz; Ebûbekr, mesûl bulunduğu hakkı yerine getirmiştir, dedi. Ebû Mûsâ, kâtime:
- Tamam, yaz! emrini verdi. Amr, Ömer b. el-Hattâb hakkında da aynı şeyleri söyleyince Ebû Mûsâ:
- Yazabilirsin! dedi. Bundan sonra Amr şunları söyledi:
- Osman b. Affân, Müslümanların ittifâkı ve Rasûlüllâh’ın ashabının meşvereti ile Ömer’den sonra iş başına gelmiş halifedir ve kendisi mü’min idi. Ebû Mûsâ, bu hususların müzâkere konusu ile ilgisi olmadığını belirterek:
- Biz bu hususu tespit için bir araya gelmedik, diye itirazda bulundu; ancak Amr ısrar etti:
- Hayır, Osman mutlaka ya kâfirdir, ya mü’mindir?.. Bunun üzerine Ebû Mûsâ:
- Elbette mü’mindir, cevabını verdi. Amr:
- Peki öyleyse, kâtime emret de bunu da yazsın, dedi. Ebû Mûsâ’nın emriyle bu husus da yazıldı. Bunu takiben şu konuşmalar geçti:
- Osman haklı olarak mı, yoksa haksız olarak mı öldürüldü?

⁷² İbn Abdî Rabbih, el-İkdu’1-Ferîd IV, 347-348.

- Haksız olarak!
- Cenâb-ı Hak mazlum olarak öldürülenin velisi için, maktulün kanını aramak üzere bir hak ve güç tanımamış mıdır?
- Evet, tanımıştır.
- Peki sen, Osman için Muâviye'den daha güçlü bir veli biliyor musun?
- Hayır!
- Şimdi bu durumda tutup öldürünceye veya bundan aciz kalıncaya kadar Osman'ın katilini aramak, Muâviye'nin hakkı değil midir?
- Evet, hakkıdır.

Amr, bütün bu hususların yazılmasını istedi; Ebû Mûsâ'nın emriyle yazıldı. Bundan sonra Amr:

- Öyleyse biz, Ali'nin Osman'ı öldürdüğünü ispatlayabiliriz, dedi. Ancak Ebû Mûsâ şu cevabı verdi:
- Bu, vaktiyle gelmiş-geçmiş bir mesele; biz şimdi bunu tartışacak değiliz. Gel, istersen ümmet-i Muhammed'in durumunu ıslâh edecek bir konu üzerinde duralım. Amr, bunun ne olduğunu sorunca Ebû Mûsâ şöyle devam etti:
- Biliyorsun ki Irak halkı, Muâviye'yi asla istemezler. Şam halkı da Ali'yi istemiyor. O halde her ikisini de hilâfetten uzaklaştırıp yerine Abdullah b. Ömer'i getirelim. -Abdullah b. Ömer, Ebû Mûsâ'nın damadı idi. - Amr:
- Abdullah b. Ömer bu görevi kabul eder mi? diye itirazlı bir soru yöneltti. Ebû Mûsâ:
- Şayet halk bu görevi tevdi ederse kabul eder, cevabını verdi. Bu noktada Amr, Ebû Mûsâ'nın temayülleri doğrultusunda bazı şeylerden söz etti; onun her sözünü tasvip ettiğini belirtti; arkasından da sordu :
- Sa'd b. Ebî Vakkâs'a ne dersin? Ebû Mûsâ:
- Olmaz! cevabını verdi. Amr, bir çok kişinin ismini daha sıraladı; Ebû Mûsâ hepsini red ile İbn Ömer'de ısrar ediyordu. Bunun üzerine Amr, o zamana kadar müzâkerelerin kaydedildiği sahifeyi alıp katladı, her ikisi de mühürlendikten sonra Ebû Mûsâ'ya yönelip:
- Ne dersin, şayet Irak halkı İbn Ömer'i kabul etse fakat Şam halkı buna yanaşmasa Şam halkına karşı harp ilân eder misin? diye sordu. Ebû Mûsâ'dan:
- Hayır! cevabını alınca devam etti:
- Peki, Şam halkı bunu kabul ettiği halde Iraklılar reddederse Irak halkına karşı harbin gerekliliğine inanır mısınız? Ebû Mûsâ yine:
- Hayır ! dedi. Bunun üzerine Amr:
- Madem ki Müslümanların iyiliğini ve salâhını bunda görüyorsun o halde kalk, halka bir konuşma yap, müvekkillerimizin ikisini de hilâfetten uzaklaştır ve hilâfete uygun gördüğün bu zatın ismini söyle! dedi.

Ebû Mûsâ, önce Amr'ın konuşmasını istediye de Amr, Ebû Mûsâ'yı ısrarla takdim etti. Ebû Mûsâ konuşmasında Amr'la müştereken Ali'yi de, Muâviye'yi de hilâfetten uzaklaştırma kararı aldıklarını, kendisinin Ali'yi aynen başından

sarığını çıkarttığı gibi hilâfetten çıkarttığını belirtti ve başından sarığını çıkarttı. Arkasından da hayırlı bir zât olarak Abdullah b. Ömer'i hilâfete uygun bulduklarını ilân etti. Bunu takiben Amr kalktı; kendisinin de Ebû Mûsâ gibi Ali'yi halifelikten azlettiğini, ancak Muâviye'yi yerinde tuttuğunu, çünkü Ebû Mûsâ'nın dahi beraberce yazdıkları sahifede Osman'ın mazlum olarak şehid edildiğini ve maktulün velisinin kan talep hakkı bulunduğunu kabul ettiğini; bu sebeple Osman'ın intikamının alınabilmesi için Muâviye'ye itaat gerektiğini belirtti. Buna karşılık Ebû Mûsâ:

- Amr yalan söylüyor! Biz Muâviye'yi halife belirlemedik; Ali'yi de, onu da azlettik, diye itiraz etti. Amr ise:

-Hayır, Ebû Mûsâ yalan söylüyor! O, Ali'yi azletti; ben Muâviye'yi hal' etmedim, dedi. Arkasından ikisi de birbirine hakaret etmeye başladılar. Çıkan kargaşalık arasında halk ve hakemler bölgeden ayrıldılar.⁷³

Mes'ûdî'nin bundan sonra verdiği bir nakil çok kısa olmakla beraber oldukça önemlidir: "...Bir rivayete göre ise Ebû Mûsâ ile Amr arasında sâdece sahifede yazılı olan hususlar cereyan etmiş. Ebû Mûsâ, Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğünü tasdiklemiş, yukarıda söz konusu ettiğimiz tarzda bazı müzâkereler vukû bulmuştur; fakat iki hakem, herhangi bir konuşma yapmamışlardır."⁷⁴ Bu rivayetin devamında şu bilgilere de yer verilir: Amr, Ebû Mûsâ'dan halifeliğe kimi düşündüğünü sordu. Ebû Mûsâ, İbn Ömer'in ismini zikrettikten sonra bu kez kendisi Amr'ın düşüncesini öğrenmek istedi. Amr ise güçlü, görüşü kuvvetli, siyâset sahibi olarak vasıflandırdığı Muâviye'yi teklif etti. Ebû Mûsâ, Muâviye'nin halifeliğe lâıyk olmadığını söyleyince: "Peki öyleyse, ondan geri kalmayan bir başkasını sana söyleyeyim." dedi, Ebû Mûsâ merakla: "Bu kimdir?" diye sormuştu. Amr: "Ebû Abdillâh Amr b. el-Âs!" cevabını verince Ebû Mûsâ, Amr'ın kendisiyle alay ettiğini anladı ve ona lanet etti. Arkasından ikisi de birbirine sövmeye, hakaret etmeye başladılar. Ebû Mûsâ Mekke'ye, Amr da Şam'a döndü.⁷⁵

Mes'ûdî ile aynı dönemde yaşamış tarihçi Makdisî (yaklaşık 355/966), olayı bazı küçük farklılıklarla anlatır: Bir araya gelen iki hakem bir çadır kurup müzâkerelere başladılar. Amr, konuşulanların yazılarak zapta geçirilmesini talep eder ve bir kâtip çağırılır. Aslında Amr önceden bu kâtibi görmüş ve yazıya kendi ismiyle başlamasını tenbih etmiştir. Kâtip, Besmeleden sonra önce Amr'ın ismini yazınca Amr, kâtibe çıkışır ve güya Ebû Mûsâ'ya hürmet göstererek önce onun isminin yazılmasını emreder; aslında maksadı Ebû Mûsâ'yı aldatarak tuzağa düşürmektir. Bundan sonra Amr, Ebû Mûsâ'ya Osman'ın katli konusundaki düşüncesini sorar. Ebû Mûsâ, onun mazlum olarak öldürüldüğünü belirtir. Amr, bu hususu yazmasını kâtibe emrettikten sonra Ebû Mûsâ'ya dönüp: "Ümmetin arasını ıslah, kan dökülmesine mânî olmak ve kalan kanları korumak, Ali ile Muâviye'nin düştüğü ihtilâftan daha hayırlıdır. Şayet uygun görürsen Ali'yi de, Muâviye'yi de hilâfetten uzaklaştırıp Müslümanların kabul göstereceği birisine işi havale edelim; çünkü bu husus boyunlarımızda ağır bir

⁷³ Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb IV, 392-399.

⁷⁴ Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb IV, 402.

⁷⁵ Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb IV, 402.

emânettir." der. Ebû Mûsâ da bunu kabul eder. Amr, kâtime bu hususun da yazılmasını emreder. Gün bir hayli ilerlemiştir; o günlük oturumu kapatırken sahifeye yazılanların altına mühürlerini basarlar. Bu gün Amr'ın zaferiyle sonuçlanmış, Ebû Mûsâ'ya Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü tasdik ettirmiş, Ali'yi ve Muâviye'yi halifelikten uzaklaştırmıştır. Ertesi gün müzâkere yeniden başlayınca Amr, boşalan halifeliğe aday göstermesini Ebû Mûsâ'dan ister. Ebû Mûsâ, Hasan b. Ali'yi teklif eder. Amr'ın itirazı üzerine Abdullah b. Ömer'i ileri sürer. Amr yine kabul etmez. Sıraladığı bir çok kişiye ardı ardına itiraz edince Ebû Mûsâ Amr'a: "Peki o halde sen kimi düşünüyorsun?" diye sorar. Amr: "Muâviye b. Ebî Süfyân'ı" cevabını verir. Ebû Mûsâ, Muâviye'nin halifeliğe layık olmadığını belirtir. Amr: "Öyleyse, oğlum Abdullah b. Amr olsun!" deyince Ebû Mûsâ, kendisiyle alay edildiğini anlayarak Amr'a lanet ve hakarete bulunur; Amr da ona mukabele eder. Arkasından Amr topluluğa yönelerek: "Ebû Mûsâ müvekkilini halifelikten çıkarttı. Ben de aynen şu yüzüğü parmağımdan çıkarttığım gibi onu halifelikten alıyorum." Bu arada yüzüğünü parmağından çıkarır, ama hemen öbür eline takarak devam eder: "Muâviye'yi ise aynen yüzüğümü parmağıma taktığım gibi hilâfet makamına geçiriyorum."⁷⁶ Makdisî bu rivayetin hemen ardından şu nakle yer vermektedir: "Bazı kimseler, Amr'ın Ali'yi azlettiğini, ama Muâviye'yi de hilâfete getirmediğini ve böylece Şam'a döndüğünü de söylerler."⁷⁷

Meşhur Mâlikî kadısı İbnu'l-Arabî (543/1148), Hz.Peygamber'in vefatından sonra sahâbe-i kirâmın konumu ve hâdiselerdeki rolleri konusunda kaleme aldığı eseri el-Avâsım mine'l-Kavâsım'da önce an'ane hâline gelmiş rivayeti verir: "Rivayete göre Ebû Mûsâ ve Amr, Dûmetu'l-Cendel bölgesindeki Ezruh mevkiinde bir araya gelip görüşmelerde bulduklarını vakit Ali'yi de, Muâviye'yi de hal' etmeye karar verdiler. Amr, Ebû Mûsâ'ya: 'Buyur, önce sen konuş.' dedi. Ebû Mûsâ da kalkıp şunları söyledi: 'Ben düşündüm ve şu kılıcımı boynumdan -ya da omuzumdan- çıkardığım gibi Ali'yi iş başından uzaklaştırmaya karar verdim.' Bu arada da kılıcını boynundan çıkarıp yere koydu. Bunu tâkiben Amr ayağa kalktı. İlk olarak kılıcını çıkarıp yere koydu; arkasından da: 'Ben ise düşündüm ve şu kılıcımı omuzuma taktığım gibi Muâviye'yi hilâfet makamında tutmaya karar verdim.' diyerek kılıcını kuşandı. Ebû Mûsâ bunu reddettiyse de Amr: 'Hayır, böylece ittifak etmiştik.' dedi. Topluluk bu şekilde ihtilâf içinde dağıldı."⁷⁸ Fakat İbnu'l-Arabî bu rivayeti naklettikten sonra hemen tenkidini yapar, bunların tamamının apaçık bir yalan olduğunu söyledikten sonra güvenilir (sika) imamların rivayetlerine göre Amr'ın Muâviye'yi de hilâfetten uzak tuttuğunu belirtir.⁷⁹

Burada son olarak İbn Kesîr (774/1372)'in bir rivayetine dikkat çekelim. Buna göre hakemler Ali'yi de, Muâviye'yi de azledip, kendileri için daha uygun gördükleri Ali ya da Muâviye'den biri veya bu ikisinin hâricinde bir başkası

⁷⁶ Makdisî, Kitâbu'l-Bed' V, 227-229. Aynı rivayet muhtemelen Makdisî'den özetle iktibas edilerek İbnu'l-İbrî (685/1286) tarafından Târihu Muhtasari'd-Duvel, (1.Bsm., y.y., tsz.), s.107'de de nakledilir.

⁷⁷ Makdisî, Kitâbu'l-Bed' V, 229.

⁷⁸ İbnu'l-Arabî, Avâsım, s.174-176.

⁷⁹ İbnu'l-Arabî, Avâsım, s.177-178.

üzerinde ittifak sağlamak üzere meseleyi Müslümanların meşveretine bırakmaya karar vermişlerdi.⁸⁰

Şimdi de bu rivayetlerin değerlendirilmesi üzerinde duralım:

HAKEMLERİN MÜZÂKERELERİ VE VARILAN SONUÇLA İLGİLİ RİVAYETLER ÜZERİNDE DEĞERLENDİRMELER

Görüldüğü üzere, hakemlerin müzâkereleri ve varılan sonuçla ilgili rivayetler, bir kaç istisna edilecek olursa, hemen hemen Amr b. el-Âs'ın Ebû Mûsâ'ya ğadr ve ihanette bulunarak onu aldattığı noktasında ittifak arz ediyor gibi görünüyorsa da müzâkerelerin cereyan şekli ve ihanetin vukû buluş tarzında büyük farklılıklar göstermektedir.

İşte bu farklılıklar tâ öteden beri İslâm Tarihçilerinin ve araştırmacıların dikkatini çekmiş, konuyla ilgili bir takım değerlendirmelerde bulunulmuştur. Hattâ bu değerlendirmelere, rivayetleri sâdece nakledip tahlil ve tenkitlerde bulunmama özelliğine sahip ilk dönem âlimlerinde dahi rastlanmaktadır. Öncelikle biz bu değerlendirmelere yer vermek istiyoruz:

Mes'ûdî (346/957), Havâric, Mu'tezile, Şîa ve benzerleri gibi muhtelif İslâm fırkalarının Tahkim konusunda kendi görüşlerini destekler mâhiyette bir çok sözler sarf ettiklerini ve birbirleri ile anlaşamadıklarını belirtmektedir.⁸¹ Şu halde farklı fırkalara mensup olma özelliği arzeden bu rivayetlere tamamen olduğu gibi inanmak doğru olmayacaktır; zâten ihtiva ettikleri tezatlar sebebiyle bu, mümkün de değildir.

İbnu'l-Arabî (543/1148), bu konuda daha açık ve kat'î bir ifâde kullanmaktadır: "Bazı kimseler Tahkim konusunda tahakkümde bulunmuşlar ve Allah'ın razı olmayacağı sözler sarf etmişlerdir. Oysa ki -değil dînî bir bakışla-, insanlık nazarıyla mesele düşünülecek olsa dahi, bu olmadık sözlerin kitaplarda kayda geçmesinin, din duygusundan mahrumiyetten değilse bile en azından koyu bir cehaletten kaynaklandığı derhal anlaşılacaktır."⁸² Ebû Mûsâ'nın bu rivayetlerde tasvir olunduğu gibi asla ahmak, aptal, kısır görüşlü, çabucak kanar bir zât olmadığını belirten İbnu'l-Arabî, bu iddiaların art niyetli tarihçiler tarafından ortaya atıldığını, bazı câhillerin de bunların peşine düşerek bir takım hikâyeler yazdıklarını söylemektedir. Binâenaleyh bu hikâyelerin tamamı apaçık bir uydurmadır; buralarda anlatılanlardan bir harf bile cereyan etmemiştir. Bunlar ancak, bid'at ehli tarafından uydurulmuş şeylerdir. Bu noktada İbnu'l-Arabî önemli bir noktaya da temas eder: Bunları bazı tarihçiler, hükümdarlar için yazmışlardır. Günâh ve bid'at ehli bazıları da malzeme olarak kullanmıştır. Bu sebeple İbnu'l-Arabî'ye göre Amr'ın ğadr ve ihaneti gibi bir şey söz konusu değildir; aynen Ebû Mûsâ gibi o da Muâviye'yi hilâfetten uzak tutmuştur.⁸³

İbn Teymiyye (728/1328), temelde Ebû Mûsâ, Amr ve Muâviye hakkında nakledilenlerin pek çoğunun uydurma olduğuna işaret eder; ancak bu konudaki

⁸⁰ İbn Kesîr, Bidâye VII, 283.

⁸¹ Mes'ûdî, Murûcu'z-Zehab IV, 407.

⁸² İbnu'l-Arabî, Avâsım, s.172.

⁸³ İbnu'l-Arabî, Avâsım, s.174.

tavrı kesin olmayıp mütereddittir; bu ikazının hemen arkasından şöyle devam etmektedir: “Şayet onlar birer müctehid olarak bu davranışlarında bir ictihaddan hareket etmişlerse; müctehid, ictihadında isabet ederse iki ecre nail olur; yanılırsa bir ecir alır ve yanılığını Allah tarafından bağışlanır.”⁸⁴

İbn Teymiyye'nin meşhur talebesi İbn Kesir (774/1372), Tahkim konusunda da hocasının yolunu takip etmiştir, İbn Kesir, hem Ali'yi, hem de Muâviye'yi hilâfetten uzak tutma kararında önce ittifak etmişken Ebû Mûsâ'nın hilâfına Ali'yi azledip, Muâviye'yi halifelikte bırakan Amr'ın bu davranışını bir ictihada bağlamaktadır ve bu ictihadın hangi düşünceden kaynaklandığını da şöylece kaydetmektedir: “Amr b. el-Âs, tebeanın halifesiz bırakılmasının, insanların içerisine düştüğü bu ihtilâftan daha tehlikeli olacağı kanâatine vardı ve bu durumun onarılmaz büyük zararlara, fitne ve fesada yol açacağını anladı. Bu sebeple de, fayda gördüğü için Muâviye'yi hilâfet makamında bıraktı. Elbette ictihad, isabet de edebilir, yanılmış da olabilir.”⁸⁵

Tahkik ve tenkit metodunun yaygınlaştığı yeni dönem çalışmalarında ise farklı rivayetleriyle göze çarpan bu konu değişik boyutlarda ele alınmıştır. Şimdi de bu mütalaalara yer verelim:

Başta belirtelim ki bazı müellifler, Amr'ın Ebû Mûsâ'yı aldattığı şeklindeki klâsik rivayeti olduğu gibi kabul cihetine gitmekte ve Amr b. el-Âs'ı alabildiğine kötülemektedirler. Bunlara göre Amr, hilekâr, sahtekâr, adam aldatmada mahir, Mısır valiliğine kavuşabilmek için dalavere peşinde koşan, müfsit bir mevkî, makam heveslisidir.⁸⁶ Buna mukabil Ebû Mûsâ el-Eş'arî, genellikle mazur görülmüş, Ömer b. el-Hattâb'a valilik yapmış bir kişi olarak, hiç de iddia edildiği gibi çabucak kanan, kısır görüşlü biri olmadığı, ancak muttaki, zâhid, hüsnüniyet sahibi bir zât olduğu, vazifesini namus ve ciddiyetle yaptığı, fikirlerini açık ve berrak bir şekilde anlatarak ümmetin birliğini temin etmeyi düşündüğü belirtilmiş ve Ebû Mûsâ'yı kınamanın, doğruluk ve dürüstlüğü kınamak olacağı söylenmiştir.⁸⁷ Ancak bâzan, eskilerde de görüldüğü üzere Ebû Mûsâ'yı aptallıkla suçlayanlar da çıkmıştır.⁸⁸

Bunun hilâfına Ebû Mûsâ'yı olduğu kadar, Amr b. el-Âs'ı da müştereken verilen kararı bozma konusunda haklı görme temayülüne rastlamaktayız. Bu kabilden olmak üzere Eşref Edib'in neşre hazırladığı Asr-ı Saadet'ten şu satırları iktibas ediyoruz: “Eskiden biz de herkes gibi Amr b. Âs'ın Ebû Mûsâ'yı aldatarak verilen kararı bozduğunu söylüyorduk.⁸⁹ Halbuki bunun böyle olamayacağını yeni tahkîkât-ı târihiyye ile tespit etmiş bulunuyoruz. Çünkü

⁸⁴ İbn Teymiyye, Fetâvâ IV, 431.

⁸⁵ İbn Kesir, Bidâye VII, 284.

⁸⁶ Bkz. A.Cevdet Paşa (1895), Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ, İstanbul 1966, I, 562-563; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, İslâm Târihi, Neşr: Ziya Nur, 2.Bsm., İstanbul 1982, s.257; Ö.Rıza Doğrul, Asr-ı Saadet, Sad: Osman Zeki Mollamehmedoğlu, İstanbul 1975, V, 102-103.

⁸⁷ Bkz. Tâhâ Huseyn, el-Fitnetu'l-Kubrâ II, 101-102; Ö.Rıza Doğrul, Asr-ı Saadet V, 102-103.

⁸⁸ Meselâ bkz. Şehbenderzâde, İslâm Tarihi, s.257.

⁸⁹ Nitekim aynı kitabın, Hz.Ali'nin biyografisine tahsis edilen bölümünde “eski” anlatım tarzı tamamıyla yer almaktadır. Bkz. Nedvî, Şah Muinüddin Ahmed - Said Sahib Ansarî, Asr-ı Saadet, Ashâb-ı Kiram, 2.Bsm., Çev: Ali Genceli, Haz: Eşref Edib, İstanbul 1967-1969, I, 321-322.

hâdisâtı bu şekilde telâkki edecek olursak işin bütün ciddiyeti zeval bulmakta ve bütün bu ictimâ, bütün bu müzâkere, bir müdhikeden ibaret olmaktadır. Halbuki bütün bu hâdiseler ciddî idi. Herkes bu ictimâdan bir netice çıkmasını bekliyordu. Gerçi konferansın akamete uğramasından istifâde edecek bir grup vardı. Bu grubun hedefi her ne pahasına mal olursa olsun fitne ve fesadın devamı idi. Fakat Amr b. el-Âs'ın bunlara âlet olmasına sebep yoktu. Sonra Amr b. el-Âs, konferansın akâmete uğramasını ve Muâviye'yi makamında tek başına tesbit etmeyi istihdaf etmiş olsaydı bunun için Ebû Mûsâ ile anlaştıktan sonra bu kararı bozmasına lüzum yoktu. Bunu böyle bir hileye müracaat etmeden de yapmak mümkündü. Herhalde ara yerde bir takım hâdiseler vukû bulmuş ve bu yüzden Amr b. el-Âs ittifakı bozmak mecburiyetinde kalmıştı.⁹⁰ Amr'ın tutumu ve onu ittifakı bozmaya mecbur bırakan hâdiseler konusunda ise şu bilgileri görüyoruz: "...Tarih kitapları bu hâdiseyi zikrederken Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin son derece saf ve temiz kalbli bir adam olduğunu, halbuki Amr b. el-Âs'ın dessay bir siyâsî olmasına mebnî onu aldattığını söylerler. Halbuki bu hâdiseye daha derin bir teemmüle muhtaçtır.

"İki taraf hakem tâyin etmiş oldukları, iki hakem müzâkere neticesinde bir karara vardıkları, bunu umuma ilân etmek üzere anlaşlıkları halde Amr'ın bir anda fikrini değiştirerek kendi fikrini ilân etmesi, hâdiseye çok tuhaf bir şekil vermektedir.

"İctimâ son derece ciddî idi. Ashabın en büyükleri iki tarafın ihtilâfı hakem usûlü ile hallini kabul ettiklerini haber aldıktan sonra ümmetin vahdetini temin edecek bu vaziyeti görmek için hemen Dûmetu'l-Cendel'e hareket etmişler, bu ictimânın cereyanını dikkat ve ehemmiyetle takip etmişlerdi. Bundan hâdisenin son derece ciddî olduğu vâzıhan görülür.

"Bu kadar ciddî ve tarihî bir hâdisenin ansızın tuhaf bir şekil almasını akıl kolay kolay kabul edemez. Ne çare ki tarih kitapları bize Hz.Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin kararı ilân etmesi ile Amr'ın minbere çıkarak kararı ilân etmesi arasındaki fasıladan ne geçtiğini haber vermiyor. Bunlardan haberdar olmuş olsa idik Amr b. el-Âs'ın kabul ettiği gibi bu karardan niçin döndüğünü, niçin Ali ile beraber Muâviye'nin de hal'ini kabul ettiği halde Ali'nin hal'i ile Muâviye'nin ibkâsına lüzum gördüğü anlaşılırdı...

"...Amr kararı niçin nakzediyor? Verilen cevap şudur: Çünkü dessay bir siyaset dâhisidir...

"Bu cevap tatminkâr değildir. Çünkü bu mahir ve yaman siyâsî, arzu ettiği takdirde vakit kazanmak için müzakereyi uzatır, sürüncemede bırakırdı. Fakat vakit kazanmaya da lüzum yoktu. İki taraf, ordularını çekmişler ve kendi yerlerine dönmüşlerdi. Altı aydan beri mütâreke devam ediyordu. Amr'ın maksadı harbin yeniden başlamasını geciktirmek ise bu, esasen vâki idi. Harbin yeniden vukûu için tedârikler lâzım idi. Bu itibarla vakit kazanmak için desiseye müracaata sebep yoktu.

"Amr'ın Muâviye'yi tespit için başka bir çare bulamadığı da ileri sürülemez. Çünkü Amr kendi fikrinde sebat ve ısrar eder, bu suretle ya ictimâ

⁹⁰ Nedvî, Asr-ı Saadet II, 301.

akamete uğrar, yahut Hz.Ebû Mûsâ da onun delâilini kabul ederdi. Onun Ebû Mûsâ ile mutlaka uyuşması zarûrî değildi. Uyuşamadıkları ve bir karar veremedikleri takdirde hakemler bu vaziyeti ilân eder, ya iki taraf yeni muahhaslar tâyin eder, yahut bir çareye tevessül ederlerdi. Bu itibarla Amr, Hz.Ebû Mûsâ ile karar verdikten sonra âmme önünde bu kararı bozmakla kendini çirkin düşürecek bir vaziyet ihtiyar etmez idi.

" Amr, gerçi son derece mahir bir siyasi idi. Fakat düşkün veya haysiyetsiz bir adam da değildi. Kendisi tâ Hz.Peygamber devrinden itibaren büyük işler görmüş, ülkeler fethetmiş, senelerce memleketler idare etmiş büyük bir adamdı. Mahir bir siyasi, büyük ve muvaffak bir kumandan, aynı zamanda Kureyş'in en asil hânedânına mensup bir adam, en ciddî bir mesele üzerinde karar verdikten sonra dessay bir adam tavrı alarak gülünç bir vaziyet alamaz. Amr b. el-Âs'ın, Ebû Mûsâ ile müttefikane verdiği kararı bozması için hiç bir ciddî sebep yoktu.

"O halde onun kararı nakzeden bir vaziyet almasının sebebi ne olabilirdi? Yukarıda dediğimiz gibi tarih kitapları bu noktayı tahkiksiz geçmekte ve bize hâdiseyi tenvir etmekten ise meseleyi Amr b. el-Âs'ın mekr ve dehâsı ile tevil edip geçmeyi tercih etmektedirler.

"Mamafih ara yerde bir boşluk bulunduğunu kabul ettikten sonra bu boşluğu dolduracak mülâhazalar serdi mümkün olabilir.

"..Bize kalırsa mesele şu şekilde vukû bulmuş olabilir:

"Hz.Osman'ın katlini müteakip onun katlini hazırlayan müfsitler, onun ordusuna karışmışlardır. Bilhassa bu müfsitlerin başında olan İbn Sebe' iki taraf arasındaki ihtilâfın en had safhaya girmesi için mütemadiyen çalışıyordu...

"...Bizim tahminimize göre bu hâin taife Dûmetu'1-Cendel ictimâsına da karışmış, orada ümmeti vahdete sevk edecek bir karar verildiğini görür-görmez o kararın feshi için çalışmışlar, Hz.Ebû Mûsâ kararı ilân eder-etmez, karar aleyhinde nümayişler yapılmasını temin etmişler ve neticede Amr b. el-Âs'ı kararı nakze sevk etmişlerdi."⁹¹

Ömer Nasuhi Bilmen (1971) de ihanet konusuyla ilgili rivayetleri doğru, ama Amr'ı mazur görmektedir; Ashâb-ı Kiram adlı kitabından şu satırları okuyoruz: "İhtimal ki Amr b. el-Âs Hazretleri, İmam Ali (K.V.) Hazretlerinin uluvv-i kadrini ve Muâviye'den daha ziyâde fezâili hâiz bulunduğunu bildiği halde zaman itibarıyla ve İmam Ali'nin etrafındaki bir takım asi ruhlu kuvvetlerin mevcudiyeti itibarıyla Hz.Muâviye'nin âmme riyasetinde bulunmasını daha muvafık görmüştü. Bu kendisince bir kanaat meselesi olabilir. Şimdi biz, Amr b. el-Âs, bunu mutlaka kendi şahsî menfaati icâbâtından olarak yapmıştır.' diye nasıl hükmedeceğiz? Onun zâhid, yâni: dünya varlığına temayülden berî olduğuna şehâdet ediliyor. O halde onun valilikte vesâirede bulunmak istemiş olması mahzâ Müslümanlığa, Müslümanlığın teessüsüne hizmet maksadına müstenit olabilirdi. Bütün bunlar ihtimal dahilindedir. Maamafih bu Mısır fâtihinin hâkimiyet-i İslâmiyye'nin tevessüüne hizmetleri

⁹¹ Nedvî, Asr-ı Saadet II, 186-190.

tarîhen sabit bir hakikattir.

“Evet... Bütün hareketleri, kendi şahsî menfaatlerine münhasır olan ve bu gaye uğrunda renkten renge, meslekten mesleğe girip çıkan kimseler, kendi nefislerine kıyasen o zatların da mücerred dünya için mücerred vilâyet ve riyaset hevesiyle böyle harekette bulunmuş olduklarını zannedebilirler. Nitekim bazı tarih kitaplarında bu gibi iddialara tesadüf olunuyor. Fakat biz böyle bir zanna, bir iddiaya cesaret edemeyiz. O eâzımı kendi nefsimize kıyas etmekten haya ederiz.”⁹²

Böylece bu bakış açılarındaki Amr'ın müştereken verilen kararı bilâhare bozmasından söz edilirken diğer bazı çalışmalar, doğrudan doğruya hâdiselerin karakterine ve bir ihanet meselesinin olup olmadığına yönelmiştir. Emevî ve Abbasiler dönemi tarihini inceleyen Yusuf el-Işş'a göre Amr'ın Ebû Mûsâ'yı aldatması meselesinde ne Muâviye'nin bir maslahatı vardır, ne de Amr'ın dehâsına bir delâlet mevcuttur. Bu rivayetleri reddetmek gerekir. Çünkü Amr, maksadına bu ihanete gerek kalmadan ermiştir; Muâviye ve taraftarları işin başından itibaren, halifenin seçiminin serbest bir vasatta Müslümanların meşveretine bağlı olarak yapılmasını istiyorlardı ki hakemler müzakerelerinin sonunda halifeyi belirlemeyi Müslümanlara bırakmak suretiyle bu noktaya gelmişlerdi.⁹³

Tahkimle ilgili bir çok rivayet bulunduğunu, ama bunlar içerisinde râvileri tamamen “sika” olan, baştan sona güvenebileceğimiz tek rivayetin bile bulunmadığını ifade eden Münîr Muhammed el-Ğadbân, hakemlerin Ali'yi de, Muâviye'yi de hilâfetten uzak tutarak iş başına getirilecek kişiyi belirleme hakkını Müslümanlara bıraktıklarının sabit olduğunu, ama bundan sonrası ile ilgili rivayetlerin hem metin yönünden, hem senet yönünden tenkide açık rivayetler olarak ya zayıf, ya da uydurma olduklarını belirterek bu tür rivayetler üzerine gerçeklerin bina edilemeyeceğini söyler.⁹⁴

İbnu'l-Arabî'nin “el-Avâsım mine'l-Kavâsım” adlı eserini neşre hazırlayan ve yer yer dipnotlar ekleyen muhakkik Muhıbbüddîn el-Hatîb, Amr'ın Ebû Mûsâ'ya ihaneti rivayetinde geçen “hal'” tâbiri üzerinde durur: Bu müzakerelerin cereyan ettiği sıralarda Muâviye halife değildir; ne halifelik iddiasında bulunmuş, ne de bunun için harbetmiştir ki Amr'ın onu hal' etmeye ihtiyacı olsun. Aksine Ebû Mûsâ ve Amr, hilafeti ashâbın ileri gelenlerinden Hz. Peygamber'in kendilerinden razı olarak vefat ettiği kimselere bırakma konusunda ittifak etmişlerdir. Bu ittifak asla bozulmamış, ne hile, ne oyun, ne aptallık, ne gaflet, hiç biri vukû bulmamıştır. Aptallık Ebû Mûsâ'da değil, olayları olduğu şekilden çarpıtarak değişik şekillerde anlamak isteyenlerdedir.⁹⁵

İslâm Tarihi alanındaki çalışmaları ile tanınan Mısırlı âlim Muhammed el-Hudârî Bek, Mes'ûdî'nin bir rivayetine dayanarak hakemlerin, Ali ve Muâviye'yi hilâfetten hal' ettiklerine, Müslümanların arzu ettikleri şahsı seçebileceklerine dâir bir andlaşma metni yazıp mühülediklerini, bunun hâricinde herhangi bir ilân

⁹² Ö.Nasuhi Bilmen, Ashâb-ı Kirâm, s.132.

⁹³ Yusuf el-Işş, ed-Devletu'l-Umeviyye, s.101.

⁹⁴ Münîr Muhammed el-Ğadbân, Muâviye, s.212, 221.

⁹⁵ Muhıbbüddîn el-Hatîb, Ta'lîk alâ'l-Avâsım, s.174-175.

ve ihanetin olmadığını belirtir. Zâten Hudarî'ye göre geçerlilik arzeden belge, hakemlerin ittifakla yazdıkları sahidlerdir; tarihçilerin bir çoğunun yaptığı gibi bu ihanet rivayeti kabul olursa, bunun Muâviye'ye sağlayacağı hiç bir fayda yoktur; çünkü hakemlerden birinin kabul etmediği bir hükmün geçerliliği olamaz; bu noktada Ebû Mûsâ'nın, Hz.Muâviye'nin halifeliğini kabul ettiğine dair hiç bir rivayet de mevcut değildir.⁹⁶

Meşhur müsteşrik Wellhausen, "Arap Devleti ve Sukûtu" adlı kitabında önce Ebû Mihnef'in iki rivayetini verdikten sonra, "Hakemler ictimâının bu şekilde sonuçlanması görüldüğü gibi Vâkîdi tarafından da benimsenmiş olmasına rağmen inanılmaz bir şeydir... Buna mukabil Ebû Mihnef'in, Hırrit b. Râşid hakkındaki hikâyesi ile rivayetin tashihi hususunda elimize bir imkân verilmiş oluyor. Hırrit, Ali'yi halife seçimini bir şûraya havale etmiş olan Ebû Mûsâ'nın hükmünü kabul etmemekle suçlamıştı. Bu ithamın yapılabilmesi için bir şûra teklifinin Suriyeliler tarafından da benimsenmiş olmasını kabul etmek icap eder. Çünkü aksi vârid olduğu takdirde bu hüküm Ali için de bağlayıcı bir mâhiyet taşıyamazdı. Muâviye böyle bir hükmü kabul ile çok şey kaybetmiyordu, çünkü henüz halife değildi... Ali'ye gelince o takındığı tavrı terk edemez ve hakkını bir şûranın tasdikine bağlayamazdı. Bu kolayca tahmin edilebilecek bir husustu ve Amr bunda Ebû Mûsâ'ya iltihak etmekle kâfi derecede akıllıca davranmış olurdu. Bu suretle Ebû Mûsâ'yı nasıl olsa aldatmış oluyordu; zira Muâviye hiç bir suretle Ali manâsında azledilemezdi ve haktan mahrumiyet sâdece bu sonuncusu için bahis mevzuu idi. Ali ilk yanlış adımını attıktan sonra, bunu sözünden dönmek suretiyle tashih etmek zorunda idi. İşte Irak rivayeti, aslında hoş görülmesi icap eden bu sözünden dönme hususunu peçelemek gayretiyle meşbûdur. Bu rivayet bütün kabahati Amr ve Ebû Mûsâ'ya, bu meş'ûm iki hakeme yüklemektedir." demektedir.⁹⁷

Doğu-bilim çalışmalarında ismini duyurmuş Hristiyan bir papaz olan H. Lammens de, Amr'ın Ebû Mûsâ'yı aldatması hikâyesini kabul etmenin mümkün olamayacağını belirtir. Çünkü Lammens'e göre böyle bir aldatma meselesi şayet vuku bulmuş olsaydı bu çok büyük hile, Ali'nin gücünü artırır, hadiseye şahit olan Iraklılar bunu kendilerine delil yapar, daha önceden olaylara karışmamış önemli şahsiyetlerin öfkesine sebep olur ve Hırrit b. Râşid gibi Ali'nin bazı taraftarları onun etrafından dağılmazlardı; üstelik Ali, sonraki hutbelerinde aslâ böyle bir hile meselesinden bahsetmemiştir; şayet böyle bir olay olsaydı mutlaka her iki hakemi de tenkit eder, yaptıklarını reddederdi.⁹⁸

Philip K.Hitti ise özetle klâsik rivayeti verdikten sonra şunları söyler: "...Fakat modern tarihçilerden Pére Lammens ve ondan evvel de Wellhausen tarafından gerçekleştirilen tenkidî çalışmalar, bu nakillerin Emevîlerin ölümsüz hasmı Abbasîler devrinde ortaya çıkan kaynak müelliflerin çoğunun mensubu bulunduğu Irak Mektebinin görüşünü aksettirdiğini göstermiştir. Muhtemelen gerçekte cereyan eden şey, her iki hakemin de iki

⁹⁶ Hudarî, İtmâmu'1-Vefâ, s.209-210; a. müellif, Târihu'l-Umumi'l-İslâmiyye ed-Devletu'1-Umeviyye, Mısır 1969, II, 71-72. Bu görüş, ülkemizde neşredilen bir çalışmada da benimsenmektedir. Bkz. Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi II, 251-253.

⁹⁷ Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, s.42-44.

⁹⁸ H.Lammens, "Ezruh", Dâiratu'l-Maârif el-İslâmiyye, Kahire tsz., II, 511.

lideri azlettikleri ve bu durumda kaybedenin Hz.Ali olduğudur. Halbuki Muâviye, hilâfet makamında değildi ki bundan azledilsin... Kendisi sâdece bir eyâletin valisi durumundaydı. Bizzat hakemlik durumu ve vak'asının ortaya çıkmasıyla da o, Hz.Ali ile eş değer bir seviyeye yükselmişti; buna mukabil Hz.Ali, bundan böyle hilâfet üzerinde sâdece bir iddia sahibi seviyesine düşmüş oluyordu."⁹⁹

Hakemlerin müzâkereleri ve varılan sonuçla ilgili bu değerlendirmelerden sonra bir kaç noktaya da biz temas etmek istiyoruz:

Tahkimle ilgili bütün rivayetlerden açıkça anlaşılan odur ki müzâkerelerin düğüm noktasını Hz.Osman'ın katli, katillerin cezalandırılarak intikamın alınması ve Muâviye'nin Ali'ye biâtı meseleleri teşekkül ettirmiştir. Zaten Sıffin'de muharebenin vukûuna sebep olan ihtilâf da tamamıyla bu meselelerle alâkalı idi. Ebû Mûsâ, Osman'ın haksız yere mazlum olarak öldürüldüğünü, maktulün kanının yerde bırakılmamasını, talep hakkının, İsrâ Suresi'nin 33. âyeti gereğince velilerine bırakılacağını ve Muâviye b. Ebî Süfyan'ın da Hz.Osman'ın velilerinden olduğunu kabul ediyordu. Bu durumda bütün bu hususları Ebu Mûsâ'ya tasdik ettiren Amr b. el-Âs'a göre Hz.Osman'ın katillerinin cezalandırılması maksadıyla harekete geçmiş olan Muâviye, da'vasında tamamıyla haklı idi. Ebû Mûsâ her ne kadar kendisini temsil ettiği Ali'nin meşru halife olduğunu¹⁰⁰ ve devletin izni olmaksızın kısas için faaliyete girişmenin doğru olmadığını söylemişse de Amr, âsilerin baskılarından uzak, serbest bir vasatta ümmetin tüm rızası ile iş başına gelmediği gibi Ali'nin bizzat Osman'ın katlinde dahil olduğunu, en azından katilleri ordusunda barındırdığını iddia ediyor,¹⁰¹ bu durumda ne Muâviye'nin, ne Şam halkının ve taraftarlarınının Ali'ye biâtlarınının söz konusu olamayacağını belirtiyordu.

İşte bu noktada müzâkereler çıkmaza girmiş ve günlerce uzamıştır. Neticede ümmetin birlik ve beraberliğini son derece arzu eden ve Şam halkının Hz.Ali'ye kat'iyetle rıza göstermeyeceğini anlayan Ebu Mûsâ, başka çare bulamadığı için, kargaşa ve ihtilafa son vermek üzere o anda hilâfet makamında bulunan Ali'yi halifelikten uzaklaştırmak, o an için Irak halkının kabul göstermeyeceğini yakinen bildiği Muâviye'yi de hilâfet için düşünmemek, fitneye karışmamış ashabın ileri gelenlerinden, Hz.Peygamber'in kendilerinden razı olarak vefat ettiği birini iş başına getirmek düşüncesine sahip oldu. Bu husus Amr b. el-Âs tarafından da kabul edilince hilâfete kimin uygun olacağı konusu gündeme gelmiş, fakat iki hakem bir isimde ittifak edemedikleri için durumun ümmetin meşveretine bırakılmasına, Müslümanların kimi uygun görürlerse ona biât etmelerine karar verilmiş ve bu husus andlaşma metnine yazılarak mühürlenmiştir.

Böyle bir ittifaka varıldıktan sonra Amr'ın sözünden dönerek ihanette bulunduğu şeklindeki rivayetleri kabule imkân yoktur. Bir kere, yukarıda da verdiğimiz üzere bu rivayetler, çelişkilerle doludur. Bir rivayete göre Ebû Mûsâ, Ali'yi ve Muâviye'yi parmağından yüzüğünü çıkarttığı gibi halifelikten çıkartmış, Amr ise Muâviye'yi, yüzüğünü parmağına taktığı gibi hilâfet makamına getirmiştir; diğer

⁹⁹ Philip K.Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, Çev: Salih Tuğ, İstanbul 1980, I, 278-279.

¹⁰⁰ Bkz. İbn Ebi'l-Hadid, Şerhu Nehci'l-Belâğa I, 195.

¹⁰¹ Mes'ûdi, Murûcu'z-Zeheb IV, 395; Taberî, Târih IV, 562, 563,

bir rivayette çıkartılıp takılan şey yüzük değil, sarıktır; bir başka rivayette ise bunların ikisinin yerine kılıç geçmiştir. Bu anlatım farklılığı şüphesiz bir "ızdırab"ın, bir "illet" in ifadesidir.

Üstelik bir faraziye olarak bu rivayetlerin temel meselede doğruluğunu düşünsek, Amr'ın ihanetinin Muâviye'ye sağlayacağı hiç bir fayda, kazandıracığı hiç bir şey olmayacağı gayet aşikârdır; ancak hakemlerin ittifak ettiği ve müştereken kabul ettiği kararların geçerliliği vardır. Fevkalâde dehasından bahsedilen Amr'ın bu gerçeği görmeyecek kadar saf olduğu iddia edilemez.

Burada işaret etmeliyiz ki tarihî kaynaklarda yer alan bütün rivâyetleri, kesin doğrular olarak peşinen kabul etmek mümkün değildir. Bu hususu bizzat bazı tarihçiler de belirtmişlerdir. Meselâ bir konuda farklı bir çok rivayeti çoğu kez tenkide tâbî tutmadan, ama râviler silsilesiyle verme özelliğine sahip Taberî (310/922), Tarih'inin girişinde şunları söyler: "Bizim bu kitabımızı okuyan bilsin ki burada anlattığımız her şey, bize nakledilen haberler ile râviler zincirini verdiğim nakillerden ibarettir. Çok azı dışında bu bilgilerin mantık ölçülerine uyup uymadığına, şahsî düşüncelerle kavranıp kavranmadığına bakmadan sâdece nakletmekle yetindim... Bu kitabımda, sıhhatli bir yolu bilinmediğinden veya gerçek anlamı bulunamadığından okuyucunun fena göreceği ve çirkin bulacağı geçmiş bazı insanlardan aktardığımız haberlerin bizim tarafımızdan uydurulmadığı bilinmelidir. Sâdece bazı insanlar bize anlattı; biz de -bize aktarıldığı gibi- naklettik."¹⁰²

Çeşitli gruplara mal olmuş Tahkim konusunda da insanlar pek çok şeyler söylemişler; bunların zapt edilerek nakledilmesini âdetâ bir emânetin yerine getirilmesi olarak kendilerine borç bilen Taberî gibi bazı tarihçiler de tasvip ederek ya da etmeyerek nakletmişlerdir.

Ayrıca şu hususu da belirtelim ki Ali-Muâviye çekişmesinden dolayı Emevîlere karşı duyulan kin, Emevîler aleyhine Abbasilerin de devreye girmesiyle kat kat fazlalık göstermiştir. Abbasilerin, Emevî düşmanlığı üzerine devletlerini ikâme ettikleri malumdur. Emevîlere karşı duyulan kinin Abbasiler döneminde gelişen tedvin hareketinde özellikle tarihe dair eserlerde açığa çıktığını da kabul etmek lazım. Bizzat Abbasiler döneminde İşbiliyye çevresinde yaşamış Mâlikî kadısı İbnu'l-Arabî (543/1148) bu gerçeği: "...Bazı tarihçiler bunları hükümdarlar için yazmışlardır."¹⁰³ diyerek belirtmektedir.

Burada, Emevî Devletinin teessüsünde hizmetleri bilinen Amr'ın şeref ve haysiyetini düşürebilmek için ne derecelere varıldığını göstermek üzere bir örnek vermek istiyoruz. Mes'ûdi, şöyle bir nakle yer verir: " (Bir neticeye varamadan hakemler ayrıldıktan sonra) Amr yurduna döndü; fakat Muâviye'nin yanına gitmedi. Muâviye Amr'ı çağırarak üzere birini gönderince de:

-Şayet benim sana ihtiyacım olsaydı senin yanına gelirdim; senin bize bir ihtiyacın varsa sen gelmelisin! dedi. Muâviye, Amr'ın nasıl bir niyet taşıdığını anladı; bir hayli düşündü ve bir hile hazırlayarak bol miktarda yemek yaptırdı. Arkasından yakın adamlarını, hizmetkârlarını, akrabalarını çağırdı ve şunları söyledi:

¹⁰² Taberî, Târih I, 7-8.

¹⁰³ İbnu'l-Arabî, Avâsım, s.177.

-Ben birazdan Amr'ın yanına gideceğim. Bu hazırlanan yemeklerin getirilmesini istediğim zaman önce Amr'ın yakınları ve hizmetkârlarını çağırın, onlar otursunlar. Onlardan her birisi doyup sofradan kalkınca onun yerine sizden birisi otursun. Onların tamamı çıkıp evde onlardan kimse kalmayınca kapıları kilitleyin ve ben çağırmadıkça onlardan birisinin içeri girmesine müsaade etmeyin.

"Bundan sonra Muâviye kalkıp Amr'ın yanına vardı. Amr bu sırada minde-
rinde oturuyordu; ne ayağa kalktı, ne de Muâviye'yi yanına buyur etti. Muâviye gelip kuru yere oturdu, minderin kenarına şöyle hafiften yaslandı. Amr'ın bu davranışı şundan kaynaklanıyordu: Amr, artık halifeyi belirleme yetkisinin tamamen kendi elinde olduğuna, istediği kimseyi halife yapabileceğine inanıyordu. Her ne ise; aralarında bir çok konuşma geçti. Bu konuşmalar arasında Amr, Ebû Mûsâ ile mühürleyerek imza altına aldıkları bir andlaşma metni yazdıklarından, Ebû Mûsâ'nın, Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü kabul ettiğinden, Ali'yi halifelikten azledip, kendisinin uygun görmediği bazı kişileri aday gösterdiğinden, şimdi halifeyi belirleme yetkisinin kendisinde bulunduğundan, istediği kimseyi halife yapabileceğinden, Şam halkının da verdikleri ahd-ü peymân dolayısıyla bunu kabul mecburiyetinde olduklarından bahsetti. Bu konuşmaları takiben Muâviye bir süre şuradan-buradan konu açıp sözü değiştirdi; şaka yaptı; Amr'ı güldürdü. Sonra:

- Ebû Abdillâh! Yemeğin var mı? diye sordu. Amr:
- Buradakilerin hepsini doyuracak kadar diyorsan, hayır! cevabını verince, Muâviye hizmetçisine:
- Bize yemek getir, diye seslendi. Hazırlanan yemekler getirildi ve sofra hazırlandı. Muâviye Amr'a:
- Ebû Abdillâh! Yakınlarını ve hizmetkârlarını yemeğe çağır, dedi. Amr, adamlarını çağırdıktan sonra Muâviye'ye:
- Sen de adamlarını çağırırsana! dedi. Muâviye bunun üzerine:
- Tamam, önce senin adamların yesin, sonra bizimkiler oturur, diye mukabele etti. Artık Amr'ın adamlarından her biri yemekten kalktıktan, onun yerine Muâviye'nin adamlarından biri oturuyordu. Böylece Amr'ın adamlarının hepsi odadan çıkıp içeride sâdece Muâviye'nin adamları kalınca, Muâviye'nin görevlendirdiği kişi gidip kapıyı kilitledi. Amr bu durumu görünce:
- Vay, demek böyle yapıyorsun ha! dedi. Muâviye de:
- Evet, şimdi senin için iki şık var; istediğini seç: Ya bana biat eder, halifeliği verirsin, ya da öldürülürsün. Allah'a yeminle söylüyorum ki üçüncü bir şık yok, cevabını verdi. Amr bunun üzerine:
- Hizmetkârım Verdân'a müsaade et de onunla istişare edip görüşünü alayım, dediyse de Muâviye:
- Hayır, vallahi, ya dediğimi yaparsın, ya da o senin ancak ölünü görür, dedi. Amr:
- Peki o halde, bana Mısır valiliğini verme sözünde duruyor musun? diye sordu. Muâviye de:
- Hayatta kaldığın sürece Mısır senindir, dedi. Arkasından her ikisi de birbi-

rinden garanti aldılar. Bundan sonra Muâviye, Şam'ın ileri gelenlerini çağırtı; fakat Amr'ın adamlarından kimsenin içeri girmesine müsaade etmedi. Amr, Şam ileri gelenlerine hitâbederek:

-Halife olarak Muâviye'ye biat etmeyi uygun gördüm; bu ümmetin başına geçecek Muâviye'den daha güçlü birini bilmiyorum, dedi. Onun bu sözleri üzerine Şam halkı Muâviye'ye biat ettiler; Muâviye oradan evine halife olarak döndü."¹⁰⁴

Bu rivâyetten sonra haklı olarak sorulacaktır : Amr'a tek başına halifeyi belirleme yetkisini kim vermiş? Anlatıldığı şekilde Amr, mevkî makam hırslısı idiyse ve bütün yetkiler -diyelim ki- elindeyse niçin müzâkerelerden sonra Şam'a, Muâviye'nin nüfuz bölgesine gitmiş? Taraflar, hakemlerin vereceği karara rıza göstereceklerine ahd-ü peymân eylediklerine göre bu derece ihtiras sahibi (!) olan Amr, pekâlâ kendisine taraftar bulabileceği bir yere, meselâ eski vilâyet bölgesi Mısır'a gidip kendini halife ilân edebilirdi; niçin böyle yapmamış?

Şüphesiz bütün bu hususlar, verilen rivayetlerin karakterini ortaya koyacak durumdadır.

Bir de, Tahkim müzâkerelerinde Abdullah b. Abbâs'ın Ebû Mûsâ'yı mütemadiyen ikaz ettiği şeklindeki rivayetler dikkatimizi çekiyor. Bu rivayetlere göre hakemler henüz müzâkerelere başlamadan önce İbn Abbâs, Ebû Mûsâ'ya: "Sakın ola unutmayasın ki Ali'ye; Ebûbekr, Ömer ve Osman'a biat edenler biat etmiştir. Onda, hilâfetten uzaklaştırılmayı gerektirecek hiç bir durum yoktur; Muâviye'de de hilâfete yaklaşıtırlacak hiç bir haslet yoktur." ikazında bulunmuş,¹⁰⁵ ayrıca henüz işin başlangıcında ve kararın ilânı sırasında Amr'ın Ebû Mûsâ'ya güya hürmet göstererek kendisine takdim etmesinin tamamen bir hileden ibaret olduğuna dikkat çekerek, endişelerini belirtmiştir.¹⁰⁶

Şimdi bu rivayetlerden sonra da müzâkereler başlamadan Ali'nin hilâfetten alınacağını, yerine Muâviye'nin getirileceğini, Amr'ın Ebû Mûsâ'ya hürmet göstererek onu öne geçirmesinin tamamen hileden ibaret olup bu suretle Amr'ın ihanette bulunacağını Abdullah b. Abbâs peşinen nereden biliyordu? Durum onu gösteriyor ki ortaya atılan ihanet iddiasına uygun olarak müteahhir dönemlerde bir rivayet düzenlemesine gidilmiş; yâni rivayete anlatım bütünlüğü katacak, ihanet iddiasını güçlendirecek, Amr'ı "hâin", Ebû Mûsâ'yı "aptal" gösterecek ifâdeler uydurulmuştur.

Burada son olarak bir tâbire dikkat çekmek istiyoruz. Sözde kararın ilânı sırasında Ebû Mûsâ: "Vekilim Ali'yi de, Muâviye'yi de hal' ediyorum." derken Amr ihanetle: "Ben ise Ali'yi halifelikten hal' ediyor; ama Muâviye'yi hilâfet makamında tutuyorum." demiş. Bu ifâdelerde geçen "hal'" tâbirine yukarıda temas edilmişti. Aslında bu tâbir kadar, rivayetlerde yer alan ve bizim "...hilâfet makamında tutuyorum." şeklinde karşıladığımız "أَتَيْتَ" lâfzı da , üzerinde durulması gerekli bir lâfızdır. Kök mânâsıyla "ثَبِتَ" maddesi, bir şeyin devamlılı-

¹⁰⁴ Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb IV, 402-406.

¹⁰⁵ Bkz. Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb IV, 391; Makdisî, Kitâbu'l- Bed' V, 227.

¹⁰⁶ Bkz. İbn Sa'd, Tabakât IV, 256-257; Ya'kûbî, Târih II, 190; Taberî, Târih V, 70.

ğına delalet eder.¹⁰⁷ Buradan türeyen “ تثبیت ” de, kök mânâsına bağlı olarak, sürekli, devamlı, sabit, pâyidar kılmak demek olacaktır.¹⁰⁸ Bu sebeple aynen “Muâviye hilâfet makamında değildi ve böyle bir iddiası da yoktu ki hal’ edilsin!..” dendiği gibi “Muâviye hilâfet makamında değildi ve böyle bir iddiası da yoktu ki Amr tarafından halifelikte sâbit ve devamlı kılınsın, hilâfet makamında tutulsun! ...” demek mümkün olacaktır; şayet böyle bir şey olsaydı duruma uygun olarak “nasb”, “tayin”, “tevliye” gibi bir lâfzın kullanılması gerekirdi.

Şu halde müzâkereler sonunda Amr’ın Ebû Mûsâ’yı aldatarak ihanet ettiğine inanmamız mümkün değildir. İlk dönem tarihçilerinden Mes’ûdî’nin ve Makdisî’nin rivayetlerinde yer aldığı gibi¹⁰⁹ hakemler müzâkereleri sonunda Ali’yi de, Muâviye’yi de halifelikten uzak tutup işi, Müslümanların meşveretine bırakmaya karar vermişler, andlaşma metnine bu şekilde ittifak ettikleri hususları yazıp mühürledikten sonra birbirinden ayrılmışlardır. Bundan sonra müzâkere mahallinde bir takım olayların cereyanına dâir yapılan nakiller güvenilir olmadığı gibi, esasen mâkul ve mantıkî de değildir.

HAKEMLERİN KARARINA TEPKİLER:

Topluluk Ezruh’tan dağılınca Ebû Mûsâ el-Eş’arî, halifelikten azlettiği Ali’nin yanına gitmekten mahcubiyet duyarak Mekke’ye gitmeyi tercih etmiş, bu sebeple varılan neticeyi Hz. Ali’ye Abdullah b. Abbâs ve kabile başkanı Şureyh b. Hâni’ bildirmişti.¹¹⁰

Amr b. el-Âs ise yanındakilerle beraber derhal Şam’a döndü. O andan itibaren Muâviye, Şam halkı tarafından halife olarak tanınmıştır.¹¹¹ Onlara göre madem ki Ali, hakemler tarafından halifelikten azledilmiş ve halifeyi seçme işi Müslümanlara bırakılmıştı ; o halde istediklerine halife olarak biât etme imkân ve yetkisine sahiptiler. Muhtemelen bu düşünceler içerisinde ve hakemlerin kararında mevcut, Müslümanların yeni halifeyi nerede, hangi şartlar altında, ne şekilde seçecekleri konusundaki boşluktan istifâde ile Şam halkı, alelacele, bir başkasına bırakmadan Muâviye’ye biât etmişti. Muâviye de artık gerçek halife gibi hareket etmeye başlayarak çevre şehirleri dahi biât ve itâata davete girişti.

Ali ise şüphesiz ne Muâviye’nin bu davranışını, ne de hakemlerin kararını kabul etmedi. Aslında görünüşe göre hakemlerin kararına uymaya mecbur idi. Çünkü Tahkim-nâmede belirtildiği üzere hakemlerin kararını kabul edeceğine ahd-ü peymân etmişti. Ancak Ali, yine Tahkim-nâmedeki bir esasa dayanarak hareket etmiş ve yaptığı konuşmalarda hakemlerin Kur’ân ve Sünnet’i bir tarafa atarak hevâ ve heveslerine göre hüküm verdiklerini, böylesi bir hükümden Müslümanların berî olduğunu belirtmiş ve Muâviye üzerine yürüme hazırlıkları-

¹⁰⁷ İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ (395/1004), Mu’cemu Mekâyisi’1-Lüğâ, 2.Bsm., Thk: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mısır 1969-1972, I, 399.

¹⁰⁸ el-Firûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya’kûb (817/1414), Kâmûs Tercümesi, Çev: Âsım Efendi, İstanbul 1304-1305, I, 557.

¹⁰⁹ Bkz. Mes’ûdî, Murûcu’z-Zeheb IV, 402; Makdisî, Kitâbu’1-Bed’ V, 229.

¹¹⁰ Taberî, Târih V, 71.

¹¹¹ Bkz. Taberî, Târih V, 71; İbnü’1-Esir, Kâmil III, 333.

nın yapılmasını emretmişti; Ali'nin taraftarlarından ileri gelen şahsiyetler de aynı mâhiyette konuşmalar yapmışlardı.¹¹²

Hızlı Ali, hakemlerin kararını Kur'an ve Sünnet'e muvafık bulmuyordu. Çünkü kendisinin hilâfette hak sahibi olduğuna kesinlikle inanıyordu; Müslümanların büyük bir çoğunluğu ve ashabın ileri gelenleri kendisine vaktiyle biat etmişlerdi. Şimdi bu biatin kaldırılması, halifeliğin kendisinden alınması için haklı hiçbir sebep yoktu ; o halde hakemler Tahkim-nâme esaslarına göre hareket etmemişlerdi; bu sebeple de verdikleri hükmün geçerliliği yoktu.¹¹³

Ali'nin eski taraftarlarından Hırrî b. Raşid'in, hakemlerin kararını kabul etmemesi üzerine ahde vefa göstermediğini beyanla Ali'yi protesto ederek Kûfe'den ayrıldığı ve artık onun aleyhine faaliyet gösterdiği nakledilir. Fakat aynı nakilde Hırrî'nin Hâricilerle bir araya gelince onların fikirlerine sahip çıkarak onları memnun etmeye, Osman taraftarlarıyla bir araya gelince de kendini onlardan göstermeye çalıştığının belirtilmesi¹¹⁴ Hırrî'nin beyanlarında samimi olmadığı ve hasmâne faaliyetlerini perdeleyebilmek üzere iki yüzlü davranışlar içerisine girdiğine delâlet etmektedir.

Tahkim ile ilgili rivayetlerde kararın ortaya çıkmasından sonra tarafların birbirlerine sövüp saydıkları, sabah ve akşam namazlarında Ali'nin kunût yaparak Muâviye'ye, Amr'a, Ebü Mûsâ'ya ve diğer bazılarına lanet ettiği; Muâviye'nin de bunu öğrenince mukabele olarak kunût ile Ali'ye, Hasan ve Huseyn'e, İbn Abbâs'a, Eşter'e ve diğer bazılarına lanet okuduğu hususu yer almaktadır.¹¹⁵ İbn Kesir (774/1372) bu rivayeti verdikten sonra: "Allah bilir ya, bütün bu hususlar doğru olmasa gerek."¹¹⁶ diyerek rivayeti tenkide tâbi tutmaktadır.

Böylece Ali ile Muâviye arasındaki ihtilaf ve husûmet, kunût ile değilse bile karşılıklı harp hazırlıkları ile tekrar avdet etmiş; hakemlerin faaliyeti istenilen neticeyi sağlayamamıştır.

NETİCE

Hızlı Osman'ın öldürülmesinden sonra halifelik makamına geçen Ali b. Ebî Tâlib ile Muâviye b. Ebî Süfyân arasında ortaya çıkan ihtilâfı halletmek üzere bir çare olarak başvuru olan Tahkim konusunda bu araştırmamızda vardığımız neticeleri şöylece sıralamak mümkündür:

1. Tahkim Olayı, Şîa, Emevîler, Abbasîler, Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Ehl-i Sünnet gibi dinî ve siyasî bir çok fırkanın ilgilendiği önemli bir hâdisedir.
2. Bütün bu fırkalar olayı, kendi bakış açılarına göre yorumlamışlar, kendi fikirlerini destekler mâhiyette nakletmişlerdir. Bu sebeple Tahkim Olayı ile ilgili birbirine tezat arzeden bir çok farklı rivayetle karşılaşılmaktadır.

¹¹² Bkz. İmame I, 119; İbnü'l-Esir, Kamil III, 338; İbn Ebî'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa I, 200.

¹¹³ Yûsuf el-İşş, ed-Devletü'l-Umeviyye, s.102.

¹¹⁴ Bkz. Taberî, Tarih V, 125.

¹¹⁵ Taberî, Tarih V, 71; İbn Ebî'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa I, 200; İbn Haldûn, Târîh II Bakıyye, 178.

¹¹⁶ İbn Kesir, Bidâye VII, 284.

Bu rivayetlerin tahlilinden anlaşılan hususlar şunlardır:

3. Sıffin'de karşı karşıya gelen iki ordu, sulh sağlama teşebbüslerinden netice alınamayınca şiddetle muharebeye tutuşmuş, her iki tarafın da haklılığına inanarak sabır ve sebatla savaşması sonucu binlerce ölü verilmiştir.
4. Müslümanlar arası binlerce kişinin kanının dökülmesine sebep olan bu hâdiselerden fevkalâde üzüntü duyan kimselerin hislerine ve sulh arzularına tercüman olarak ve Muâviye tarafındaki emâreleri görülen muhtemel bir yenilgiyi önlemek isteyerek Amr b. el-Âs, karşı tarafı, Kur'ân'ın hükmünü belirleyecek birer hakeme ihtilâfın havale edilmesine davette bulunmayı Muâviye'ye teklif etmiş; Muâviye tarafından kabul olunan bu teklif, hemen mızrak uçlarında Kur'ân sahifelerinin havaya kaldırılmasıyla uygulanmaya konmuştur.
5. Daha önceki tecrübeleri dolayısıyla sulh ümidi taşımayan Ali b. Ebî Tâlib hile olarak telâkki ettiği bu çağrıya icâbet etmek istememiş; ancak başta Yemenli komutan Eş'as b. Kays olmak üzere Ali safında bulunan ve çoğunluğu teşkil eden müteabbid Kur'ân kâileri (kurrâ'), içerisine düşülen fitneden kurtuluş için Kur'ân'ın hükmüne başvurmayı reddedilmez bir teklif kabul ederek Ali'yi bu çağrıya icabete zorlamışlardır.
6. Bu durumda Muâviye tarafını temsilen Amr b. el-Âs, Ali tarafını temsilen de, Ali'nin muhalefetine rağmen sırf sulhu temin edici bitaraf bir karara varılabilmesi düşüncesi içinde Eş'as taraftarlarının ısrarı ile Ebû Mûsâ el-Eş'arî hakem tâyin edilmişlerdir.
7. Sıffin'de bir araya gelen hakemler bir Tahkim-nâme tanzim ederek yetki ve sorumluluklarını belirlemişler; hayatları, malları, aileleri için taraflardan garanti aldıktan sonra sâlimen bir kararın verilebilmesi için ortalığın sükûnete kavuşmasını sağlamak üzere görüşmeleri o yılın Ramazan ayına bırakmışlardır.
8. Hakemler, belirlenen vakit ve yerde, H.37 senesinin Ramazan ayında (Şubat 658), Dümetu'l-Cendel bölgesinin Ezruh mevkiinde bir araya gelerek müzakerelere başlamışlardır.
9. Günlerce süren ve bâzan açık, bâzan gizli celseler halinde yapılan müzâkerelerden sonra hakemlerin ittifakla aldıkları kararların yazıldığı sahifeye önemli hususlardan olarak Osman'ın haksız yere öldürüldüğü, maktule karşılık katillere kısas tatbik edilmesini sağlama hakkının maktulün velisine ait bulunduğu, Muâviye'nin de Osman'ın velilerinden olduğu yazılmıştır.
10. Amr'ın, Ali'yi Osman'ın katillerini himaye etmekle ithamı dolayısıyla Şam halkının Ali'yi kat'iyetle halife olarak tanımayacaklarını anlayan Ebû Mûsâ, Müslümanlar arası sulhu sağlayabilmek amacıyla Ali'yi halifelikten alıp yerine, fitneye karışmamış ashabın ileri gelenlerinden ve Hz.Peygamber'in kendilerinden razı olarak vefat ettiği kimselerden birini getirmeyi uygun görmüştür.
11. Amr, bu hususu kabul etmekle beraber Ebû Mûsâ ile, hilâfete getirilecek kişi üzerinde ittifak sağlayamayınca, uygun gördüklerini halife yapmak üzere durumun Müslümanların meşveretine bırakılmasına karar verilmiş; bu husus da andlaşma metnine yazılarak sahife mühürlenmiştir.

12. Bu şekilde hakemler, müzâkere mahalli olan Ezruh'tan ayrılmışlardır. Bazı rivayetlerde yer alan bu safhadan sonra Amr'ın Ebû Mûsâ'yı aldatarak ihanet ettiği şeklindeki ifâdeler sahih değildir. Zaten buna ihtiyaç da yoktur. Çünkü herhangi bir şekilde ittifakın tek taraflı bozulması, kararı tamamıyla bozmak olacaktır ve bu durumda Muâviye'nin kazanacağı hiç bir şey yoktur.
13. Bu tarzdaki rivayetler, Emevîleri ve taraftarlarını takbih etmek üzere Emevîlerin hasmı durumunda bulunan çeşitli gruplar tarafından uydurulmuş; bu uydurma rivayetleri de bazı tarihçiler dönemlerinin ve takip ettikleri metodun bir özelliği olarak olduğu gibi nakletmişlerdir.
14. Müzâkerelerin hitâma ermesinden sonra Amr, Şam'a dönmüş, orada Muâviye halife ilân olunmuştur. Ali ise durumdan ve karardan haberdâr olunca hakemlerin Kur'ân'a ve Sünnet'e göre değil, kendi hevâ ve heveslerine göre hüküm verdiklerini belirterek böyle bir karardan tüm Müslümanların berî olduğunu söylemiş ve taraftarlarına harp hazırlıklarına başlamalarını emretmiştir.
15. Böylece taraflar arasında bir sulh ümidi olarak beliren tahkim, istenen neticeyi verememiştir.